

Περσεφόνη Παγωνάρη-Αντωνίου

ΟΙ ΧΑΡΤΕΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΚΛ. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ

Είναι γνωστό ότι η εξέταση της χειρόγραφης παράδοσης ενός κειμένου έγκυμονει κινδύνους: ό μελετητής καλείται νά αντιμετώπισει τή «συνωμοσία τής σιωπής» πού περιβάλλει τίς περισσότερες φορές τά χειρόγραφα, ένώ ή παρακολούθηση έκ μέρους του τής «μοίρας» ενός χειρογράφου, άκόμα καί μέ τά πιό δοκιμασμένα «όπλα», δέν είναι ούτε πάντοτε έφικτή αλλά ούτε καί ασφαλής. Οί γενικές αυτές έκτιμήσεις πού κάθε άλλο παρά αίσιόδοξες είναι έπαληθεύονται, καί μάλιστα σέ μεγάλο βαθμό, από τή χειρόγραφη παράδοση τής *Γεωγραφικής Έφηγήσεως* του Κλαυδίου Πτολεμαίου, του γνωστού άστρονόμου, μαθηματικού καί γεωγράφου του 2ου μ.Χ. αι.

Τά σωζόμενα χειρόγραφα τής *Γεωγραφίας* άνέρχονται περίπου στον άριθμό 50 καί είναι γραμμένα — τά περισσότερα — τόν 14ο καί 15ο αιώνα, ένώ έλάχιστα άνάγονται στον 13ο, ίσως καί στά τέλη του προηγούμενου αιώνα. Δέκα πέντε από τά χειρόγραφα αυτά περιέχουν χάρτες¹, έχουν δέ ύπαρχεί, βάσει δύο κριτηρίων, σέ δύο ομάδες, τήν Α' καί τή Β'. Τό πρώτο κριτήριο άφορά τόν άριθμό των χαρτών πού διαθέτει τό κάθε χειρόγραφο, καί τό δεύτερο τή θέση πού κατέχουν οί χάρτες μέσα στό χειρόγραφο². Ειδικότερα, τά χειρόγραφα τής Α' ομάδας παραδίδουν 27 συνολικά χάρτες, από τούς όποιους οί 26 άπεικονίζουν τίς επί μέρους περιοχές καί ό 27ος τόν — τότε γνωστό — κόσμο³. Όλοι οί χάρτες είναι σχεδιασμένοι μετά τό τέλος του

1. Ό άριθμός αυτός προκύπτει από τόν πίνακα πού παρέχουν οί J. B. Harley - D. Woodward, *The History of Cartography*, vol. I *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago-London 1987, σελ. 272-274 (= Harley - Woodward) καί έφ' όσον τά στοιχεία αυτά είναι άκριβή. Πάντως ό άριθμός αυτός είναι μικρότερος (13 ή 14), καί ακόμη μικρότερος (8) γιά τά περισσότερο αξιόπιστα χειρόγραφα, όπως παρατηρεί ό L. O. Th. Tudeer, «On the origin of the maps attached to the Ptolemy's *Geography*», *JHS* 37 (1917) 62-76 (= Tudeer).

2. Βλ. J. Fischer, *Cl. Ptolemaei Geographiae Codex Urbinae Graecus* 82, vol. I, Lipsiae 1932, σελ. 208-213.

3. Άξίζει νά παρατηρηθεί πώς ό χάρτης αυτός εκτείνεται άλλοτε σέ ένα καί άλλοτε σέ τέσσερα φύλλα, ανάλογα μέ τό χειρόγραφο, πράγμα πού συνιστά μιá νέα διαφοροποίηση των χειρογράφων πού περιέχουν χάρτες: βλ. L. Bagrow, *History of Cartography*, rev. and enlarged by R. A. Skelton, London 1964, σελ. 34 (= Bagrow, *History*). Αυτόθι σημειώνεται καί ένα άλλο ένδεικτικό στοιχείο, ότι δηλαδή υπάρχουν χειρόγραφα πού δέν διασώζουν σήμερα χάρτες, όπως όμως τά ίδια μάς πληροφορούν, συνοδεύονταν παλαιότερα από χάρτες, ένώ σέ άλλα χειρόγραφα έχει παρατηρηθεί χώρος διαθέσιμος γιά χαρτογράφηση.

κειμένου, σάν ένα είδος παραρτήματος. Τά γνωστότερα χειρόγραφα της ομάδας αυτής είναι τά εξής: Vat. Urb. gr. 82, Constantinopolitanus Seragliensis 57, Fabricianus gr. 23⁴, Βατοπεδίου 655, Marc. gr. Z 516 (= 904) καί Z 388 (= 333), Paris. gr. 1401⁵. Οί χάρτες τών χειρογράφων της Β' ομάδας γράφονται μαζί μέ τό (άντίστοιχο) κείμενο, ἐνώ ὁ ἀριθμός τους εἶναι ὑπερδιπλάσιος, καί πιό συγκεκριμένα, οἱ ἐπί μέρους — ἀνά περιοχή — χάρτες εἶναι 64 τόν ἀριθμό, καί μαζί μέ τόν παγκόσμιο χάρτη, ὁ συνολικός ἀριθμός τους φθάνει τούς 65 χάρτες. Τόν ἀριθμό αὐτόν τών χαρτῶν τόν διασώζουν τά χειρόγραφα Laurent. plut. 28. 49 καί Londin. Burney 111· δύο χειρόγραφα της ἴδιας κατηγορίας, ὁ Ambrosianus D 527 inf. καί ὁ Constantinopolitanus Seragliensis 27 περιέχουν 4 ἐπί πλέον χάρτες — πού ἀπεικονίζουν τίς ἡπείρους⁶ — καί ἔτσι ὁ τελικός ἀριθμός εἶναι 69 χάρτες⁷.

Ἀπό τή σχετική βιβλιογραφία προκύπτει πώς τό ἐνδιαφέρον τών μελετητῶν γιά τήν παράδοση γενικότερα της *Γεωγραφίας* ὑπῆρξε ἔντονο κατά τή δευτέρη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας. Παρά τό μεσολαθῆσαν ὅμως διάστημα τά ζητήματα πού εἶχαν καί τότε ἐπισημανθεῖ, ἐξακολουθοῦν, ἂν ὄχι ὅλα, καί σήμερα ἀκόμη νά βρίσκονται στό στάδιο της ὑπόθεσης· πολὺ χαρακτηριστικό ἀπό τήν ἀποψη αὐτή εἶναι ὅτι ἐπὶ ἓνα καί πλέον αἰῶνα χρησιμοποιεῖται ἡ ἴδια ἐκδοχή της *Γεωγραφίας*, τοῦ C. Müller⁸. Στή συνέχεια, θά προσπαθῶ νά σκιαγραφήσω τίς ἀπόψεις τών εἰδικῶν ὡς πρός τά σημαντικότερα σημεῖα αὐτῆς της ἐξαιρετικά δυσχεροῦς παράδοσης⁹.

4. Ὁ κώδικας ἐναπόκειται στήν Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Κοπεγχάγης, δέν εἶναι πλήρης καί περιέχει μόνον τρεῖς χάρτες· ἀνήκει, μαζί μέ τούς δύο προηγούμενους κώδικες, στούς ἀρχαιότερους σωζόμενους τοῦ Πτολεμαίου, 8λ. τό ἄρθρο τοῦ A. Diller, «The oldest manuscripts of Ptolemaic maps» *TAPhS* 71 (1940) 62-67, ὅπου καί βιβλιογραφία.

5. Τά χειρόγραφα της κατηγορίας αὐτῆς εἶναι 11, σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τοῦ Bagrow, *History*, σελ. 34.

6. Πρόκειται γιά ἓνα χάρτη της Εὐρώπης, ἓνα της Ἀφρικῆς καί 2 χάρτες της Ἀσίας.

7. Κατά τόν Bagrow, αὐτ. τά χειρόγραφα της ομάδας εἶναι 5. Μέ τά στοιχεία πού δόθηκαν γίνεται, νομίζω, εὐκόλα ἀντιληπτή ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στούς χάρτες της Α' καί της Β' ομάδας· μέ ἄλλα λόγια, ἓνας χάρτης σέ χειρόγραφο της Α' ομάδας ἀναλογεῖ, κατά περίπτωση, μέ 2 ἢ 3 ἢ καί 4 χάρτες της ἴδιας περιοχῆς σέ χειρόγραφο της Β' ομάδας· στό ἐξεταζόμενο ἐδῶ ὕλικό ἡ σχέση αὐτή εἶναι 1:3 χάρτες.

8. C. Müller, Κλαυδίου Πτολεμαίου Γεωγραφική Ὑφήγησις, τόμος 1 (βιβλία I-III), Paris 1883· τόμος 2 (βιβλία IV-V) ἐκδόθηκε ἀπό τόν C. Th. Fischer (Paris 1901), μετά τόν θάνατο τοῦ Müller, τό 1893 (ἐφεξῆς Müller). Ἡ προγενέστερη (τρίτομη) ἐκδοχή τοῦ C. F. A. Nobbe (Leipzig 1843-1845) ἐπανεκδόθηκε (σέ ἓνα τόμο) μέ εἰσαγωγή τοῦ A. Diller, Hildesheim 1966.

9. Πρέπει νά ὁμολογήσω πώς δέν ἦταν πάντοτε εὐκόλο νά διακρίνω τίς ἀπόψεις τους· ἓνα ἀπλό ἀλλά πολὺ ἐνδεικτικό παράδειγμα εἶναι οἱ διαφοροποιήσεις ὡς πρός τίς ὀνομασίες τών χειρογράφων πού παρατηρήθηκαν στή βιβλιογραφία.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ λοιπόν ἓνα ἀπό τά σπουδαιότερα προβλήματα, τή σχέση δηλαδή μεταξύ κειμένου καί χαρτῶν, ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ *Γεωγραφία* στήν ἀρχική της μορφή δέν συνοδευόταν ἀπό χάρτες¹⁰, ἢ ὅτι ὁ Πτολεμαῖος σχεδίασε μέν τούς ἐπί μέρους χάρτες, σέ καμιά ὅμως περίπτωση τόν παγκόσμιο χάρτη, καί τέλος πάντων μόνο γιά τήν πρώτη ἔκδοση· ἡ περαιτέρω δέ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Polaschek¹¹, ὅτι δηλαδή τό Πτολεμαϊκό κείμενο ὑπέστη μεταβολές πρὶν ἀπό τό δεύτερο κιόλας μισό τοῦ 4ου αἰ. ἀποτελεῖ ἀπάντηση στήν τοποθέτηση τοῦ Bagrow¹², τά κυριώτερα πορίσματα τοῦ ὁποίου ἔχουν ὡς ἐξῆς. Ἡ *Γεωγραφία* στή σημερινή μορφή της δέν εἶναι τό ἀρχικό κείμενο, οἱ δέ μεταβολές πού ὑπέστη ἐπῆλθαν μεταξύ 10ου - 11ου αἰ. ὅσο γιά τούς χάρτες πού εἶναι μεταγενέστεροι τοῦ κειμένου, βασίστηκαν στό θεωρητικό περί χαρτογράφησης τμήμα τῆς *Γεωγραφίας* καί στούς πίνακές της τῶν σπουδαιότερων πόλεων· σχετικά δέ μέ τή χαρτογράφηση, αὐτή τήν πραγματοποίησαν, σύμφωνα πάντα μέ τόν Bagrow, σέ διαφορετικές ἐποχές καί γιά διαφορετικό ὅπωςδήποτε ἀντικείμενο ὁ Ἀγαθοδαῖμων (τόν παγκόσμιο χάρτη), ὁ Μάξιμος Πλανούδης (τοῦς 26 χάρτες τῆς Α΄ ομάδας) καί πιθανόν ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς καί ὁ Ἰσαάκ μοναχός Ἀργυρός (τοῦς 69 χάρτες τῆς Β΄ ομάδας). Εἰδικότερα γιά τούς χάρτες τῶν ἡπείρων ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀποψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ χάρτες εἶναι «κατοπινῆς» ἢ, καλύτερα, διαφορετικῆς προέλευσης ἀπό τούς ἄλλους χάρτες, οἱ ὁποῖοι, μέ τή σειρά τους, κατ'ἀνταπόδοση ἀπό τό κείμενο τοῦ Πτολεμαίου· ἡ θέση αὐτή φαίνεται πειστική καί ὀφείλεται στόν Tudeer, ὁ ὁποῖος δίνει ἡ προσπαθεῖ νά δώσει ἀπάντηση καί σέ ἓνα ἄλλο ἐρώτημα, ἂν δηλαδή ὑφίσταται σχέση ἀνάμεσα στούς χάρτες τῆς Α΄ ομάδας καί στούς χάρτες τῆς Β΄ ομάδας. Γι' αὐτόν οἱ χάρτες τῆς Α΄ ομάδας εἶναι προγενέστεροι τῶν χαρτῶν τῆς Β΄ ομάδας, ἡ ὁποία ὅμως στηρίχθηκε στήν Α΄ ομάδα τήν ὁποία, ὁ ἴδιος μελετητής, θεωρεῖ μεταγενέστερη προσθήκη στό ἔργο τοῦ γεωγράφου¹³. Σέ ὑποθετικό στάδιο παραμένει, ὅπως φαίνεται, καί τό καλούμενο *Agathodaimon enigma*, τουλάχιστον ὡς πρός ὀρισμένα σημεῖα του. Πρόκειται γιά τό «σημείωμα» πού παραδίδουν μερικά χειρόγραφα, καί σύμφωνα μέ τό ὁποῖο — ὅπως μέ πιθανότητα ἔχει ὑποστηριχθεῖ — ὁ Ἀγαθοδαῖμων Ἀλεξανδρεὺς μηχανικός σχεδίασε μόνον τόν παγκόσμιο χάρτη. Ἀναφορικά μέ ἄλλα ζητούμενα, ὅπως εἶναι ἡ ἐποχή πού ἐξῆσε ὁ Ἀγαθοδαῖμων καί ἂν οἱ χάρτες τῶν σωζόμενων χειρογράφων ἀποτελοῦν ἀντίγραφα χαρτῶν πού ὁ ἴδιος,

10. Βλ. Fischer, ὁ.π., σελ. 208-213.

11. E. Polaschek, «Ptolemy's Geography in a new light», *Imago mundi* 14 (1959), passim.

12. L. Bagrow, «The origin of Ptolemy's Geographia», *Geographiska Annaler* 27 (1945) 387.

13. Tudeer, σελ. 76.

σέ προγενέστερη βέβαια εποχή, πραγματοποίησε, ή σχετική επιχειρηματολογία ακροβατεί, θά λέγαμε, άλλοτε μέ έπιτυχία καί άλλοτε όχι¹⁴. Έκείνο πάντως πού, έν κατακλείδι, ύποστηρίζεται καί πού είναι, νομίζουμε, «φρόνιμο» — άφού ή σχετική έρευνα κινείται στόν χώρο τών πιθανοτήτων — είναι πώς οί χάρτες τών χειρογράφων τής *Γεωγραφίας* είναι λιγότερο πιθανό νά κατάγονται άπό τό πτολεμαϊκό πρωτότυπο· κατά πάσαν πιθανότητα είναι έργο βυζαντινών λογίων πού έζησαν σέ εποχή μέ παρόμοια ένδιαφέροντα καί οί όποιοι έπωφελήθηκαν άπό τίς όδηγίες πού ό ίδιος ό Πτολεμαίος, σέ θεωρητική όμως βάση, παρείχε στό έργο του άναφορικά μέ τή χαρτογράφηση¹⁵.

Τό ύλικό πού έξετάζει ή παρούσα έργασία άφορά τούς χάρτες τών νησιών του Αιγαίου πελάγους¹⁶, καί πιό συγκεκριμένα τά νησιά πού κατά τήν έκφραση του ίδιου του γεωγράφου, α) «παράκεινται τή Θράκη»¹⁷, δηλαδή τίς καλούμενες Θρακικές Σποράδες (Θάσος, Σαμοθράκη, Ίμβρος)· β) όσα «παράκεινται τή Μακεδονία»¹⁸, δηλαδή τίς καλούμενες Θεσσαλικές ή Βόρειες Σποράδες (Σκιάθος, Πεπάρηθος, Σκύρος) καί τή Λήμνο, καί γ) όσα βρίσκονται «παρά τήν Άττικήν καί ύπό τήν Εύβοιαν»¹⁹ καθώς καί «τάς καλουμένας Κυκλάδας»²⁰. πρόκειται δηλαδή γιά τό πολύνησο (24 νησιά) του Αιγαίου πελάγους, στό όποιο όμως δέν περιλαμβάνονται, κατά τόν γεωγράφο, ή Μήλος καί ή Κίμωλος²¹, ή Άμοργός²², καί ή Γυάρος καί ή Άνάφη²³.

14. Τό «σημείωμα» παραδίδεται άπό όκτώ (καί όχι άπό έπτά, Harley - Woodward, σελ. 271) χειρόγραφα (Vat. Urb. gr. 82, Vat. gr. 177, Paris. gr. 1401 καί 1402, Marc. gr. Z 388 (= 333), Laur. plut. 28.49, Laur. Conv. Sopp. 626 (Abbatiae 2380) καί Burney 111. Παραθέτω τό κείμενο του «σημειώματος» μόνον άπό τρεις κώδικες (βλ. οίκεία μέρη Vat. Urb. gr. 82, Laur. plut. 28.49 καί Burney 111)· τή διαφορετική παράδοσή του, τή σχετική βιβλιογραφία κ.ά. στους Harley-Woodward, αύτ.

15. Harley - Woodward, σελ. 272. Τή σχετική βιβλιογραφία αλλά καί επί μέρους, επί τών κωδίκων, παρατηρήσεις στόν Ο. Α. W. Dilke, *Greek and Roman Maps*, London 1985 (= Dilke), *passim*.

16. Τά νησιά του άνατολικού Αιγαίου άποκλείονται άπό τήν εξέταση γιά νά μήν αύξηθεϊ ύπερβολικά ό άριθμός τών πρós δημοσίευση χαρτών.

17. *Γεωγραφία* 3.11.8.

18. *Γεωγραφία* 3.12.44.

19. *Γεωγραφία* 3.14.23· πρόκειται γιά πέντε νησιά (Θήρα, Κέα, Ίλος, Πολύαιγος καί Θηρασία).

20. *Γεωγραφία* 3.14.24· στίς Κυκλάδες περιλαμβάνονται 14 νησιά (Άνδρος, Τήνος, Σύρος, Δήλος, Ώλιάρος, Κύθνος, Ρήνη, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Σέριφος, Φολέγανδρος, Σίκινος)· περισσότερα, παρακάτω, σελ. 148, 149.

21. Τά νησιά ως παρακείμενα τής Κρήτης άναφέρονται στό οίκειο μέρος, *Γεωγραφία* 3.15.8.

22. Ύπάγεται στά νησιά του άνατολικού Αιγαίου.

23. Τά νησιά δέν μνημονεύονται άπό τόν Πτολεμαίο.

Τά υπό μελέτη χειρόγραφα είναι έννέα καί θεωρούνται ως τά πιό χαρακτηριστικά²⁴. προέρχονται καί από τίς δύο ομάδες καί, ανά ομάδα, είναι τά χειρόγραφα Vat. Urb. gr. 82, Βατοπεδίου 655, Marc. gr. Z 516 (= 904), Marc. gr. Z 388 (= 333) καί Paris. gr. 1401 (Α' ομάδα). Laurent. plut. 28.49, Ambros. D 527 inf., Constant. Seragliensis 27 καί Lond. Burney 111 (Β' ομάδα)²⁵. Ὁ ἀρχικός στόχος τῆς ἐργασίας ἦταν νά δοῦν τό φῶς τῆς δημοσιότητας οἱ χειρόγραφοι αὐτοί χάρτες τῶν αἰγιοπελαγίτικων νησιῶν²⁶, στήν πορεία ὅμως τῆς ἐρευνας ἐπισημάνθηκαν σημεῖα πού ἔχρηζαν περαιτέρω διερεύνησης· ἔτσι, οἱ παρατηρήσεις πού διατυπώνονται, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν σκοπό στόν ὅποιον ἀποβλέπουν, φιλοδοξοῦν νά συμβάλουν στή μελέτη τοῦ πτολεμαϊκοῦ κειμένου ἀλλά καί στή γνώση τοῦ ἑλληνικοῦ νησιωτικοῦ χώρου· ὡς πρός τήν πρακτική προηγείται ἡ ἐξέταση τῶν κωδίκων καί ἀκολουθοῦν οἱ παρατηρήσεις.

Κώδικες Α' ομάδας

*Vat. Urb. gr. 82*²⁷. ὁ κώδικας εἶναι περγαμηνός καί χρονολογεῖται

24. Εἶναι ἀλήθεια πῶς δέν ὑφίσταται σύμπτωση ἀπόψεων ὡς πρός ὀρισμένα τουλάχιστον· ἔτσι, λόγου χάρι, ἐνῶ ὁ κώδικας Ambros. D 527 inf. θεωρεῖται «σπουδαῖος» γιά τόν Müller (C. Müller, «Rapports sur les manuscrits de la Géographie de Ptolémée», *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, 2d série, 4 (1867) 295 (ἐφεξῆς Müller, *Rapports*)), ὁ Schnabel (P. Schnabel, *Text und Karten des Ptolemäus, Quellen und Forschungen zur Geschichte des Geographie und Völkerkunde* 2, Leipzig 1938, σελ. 119 (ἐφεξῆς Schnabel)) τόν κατατάσσει στά μὴ σημαντικά γιά τήν κριτική τοῦ κειμένου χειρόγραφα τῆς *Γεωγραφίας*.

25. Τά χειρόγραφα μελέτησα ἀπό microfilms, τά ὁποῖα — πλὴν ἐνός — ἀνήκουν στό Σπουδαστήριο Κλασσικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τόν Διευθυντή τοῦ Σπουδαστηρίου καθηγητὴ Ν. Λιθαδάρου εὐχαριστῶ καί ἀπό τῆ θέσῃ αὐτή.

26. Πρέπει νά σημειωθεῖ πῶς οἱ χάρτες τῆς Κρήτης ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπό τόν καθηγητὴ Λιθαδάρου, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει, ἐκτός ἀπό τόν Βατοπεδινόν, τοὺς ἰδίους ἀκριβῆς κώδικες (Ν. Λιθαδάρου, «Ὁ χάρτης τῆς Κρήτης στά χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθῆναι 1968, σελ. 120-125 (= Λιθαδάρου)). Οἱ ἴδιοι κώδικες ἔγιναν ἐπίσης ἀντικείμενο μελέτης ὡς πρός τοὺς χάρτες τῆς σημερινῆς θόρειας Ἀφρικῆς στήν πρόσφατη διδ. διατριβὴ τοῦ Ἐντουέμπ (= Μ. Ἐντουέμπ, *Οἱ χάρτες τῆς Ἀφρικῆς στά χειρόγραφα τῆς Γεωγραφικῆς Ὑφηγῆσεως τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου*, Ἀθήνα 1989)· τόν εὐχαριστῶ γιὰ τοῦ παρὰ Χώρησε τό microfilm τοῦ Constantinopolitanus.

27. C. Stornajolo, *Codices Urbinate Graeci Bibliothecae Vaticanae*, Roma 1895, σελ. 128.129· στό f 109 περιέχεται τό γνωστό «σημείωμα» «Ἐκ τῶν Κλαυδίου Πτολεμαίου γεωγραφικῶν βιβλίων ὁκτώ (sic) τήν οἰκουμένην πᾶσαν ἀγαθὸς δαίμων ἀλεξανδρεὺς μηχανικός ὑπετύπωσε».

μεταξύ 11ου²⁸ καί 13ου αϊ· δέν χρησιμοποιήθηκε στήν ἔκδοση τοῦ Müller²⁹ καί ἔχει τό siglum υ στον πίνακα τοῦ Schnabel.

Ἡ χαρτογράφηση εἶναι ἀπλοϊκή· ἡ θέση τῶν πόλεων δηλώνεται μέ σχῆμα πού μοιάζει — ἄλλοτε περισσότερο καί ἄλλοτε λιγότερο — μέ τίς ἐπάλξεις φρουρίου³⁰.

Εἰδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικές Σποράδες· ὁ κώδικας παραδίδει τή γραφή *Θαλασσία* (: *θάσος*).
- 2) Θεσσαλικές Σποράδες· ἀπό τά τέσσερα νησιά τῆς συστάδας ἡ Σκύρος σχεδιάζεται στά βόρεια· στά ἀνατολικά τῆς Σκιάθου ὑπάρχει τό σχῆμα νησιοῦ καί ἡ ἔνδειξη *νῆσος*, χωρίς ὅμως ὀνομασία· στό νησί πού εἶναι στά νότια - νοτιοδυτικά τῆς Σκιάθου ὑπάρχει τό σχῆμα τῆς πόλης καί ἡ ὀνομασία τῆς *Πεπάρηθος*.
- 3) Κυκλάδες· τά σχήματα τῶν νησιῶν εἶναι εἴκοσι³¹, σέ ἐπτὰ ἀπό αὐτά δέν ὑπάρχει ἢ δέν μπορεῖ νά διαβαστεῖ ἡ ὀνομασία· ἐπισημαίνεται τό μεγάλο σχῆμα τῆς Σίφνου, ὅπου τέσσερα σχήματα-πόλεις μέ τίς ὀνομασίες *Σίφνος*, *Σερίφου*, *Σικίνου* καί *Φολεκάνδρου*.

Βατοπεδίου 655³²· ὁ κώδικας εἶναι περγαμηνός καί προσγράφεται στόν 14ο αϊ. περ· ἐπτὰ φύλλα τοῦ κώδικα ἐναπόκεινται στήν Ἑθνική Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ μέ στοιχεῖα Paris. Suppl. gr. 443A³³, ἐνῶ ἄλλα 21 φύλλα στό Βρετανικό Μουσεῖο μέ στοιχεῖα Add. 19391³⁴. θεωρεῖται

28. Κατά τόν καταλογογράφο, αὐτ.

29. Ὁ ἴδιος (Rapports, σελ. 287) τόν τοποθετεῖ στόν 15ο αϊ· παρά τίς προσπάθειές του, ὅπως σημειώνει, δέν στάθηκε δυνατόν νά τόν βρεῖ.

30. Ἡ τακτική αὐτή εἶναι ἡ πιό συνηθισμένη, ὅπως θά φανεῖ καί στή συνέχεια, μέ τούς ἄλλους κώδικες· πβλ. Λιθαδάρας, σελ. 121.

31. Ἡ προκείμενη παρατήρηση ἀφορᾷ καί τούς λοιπούς κώδικες τῆς Α΄ ομάδας· εἰδικότερα, ὁ χάρτης ὅπου τά νησιά τοῦ Αἰγαίου περιλαμβάνει καί τήν Κρήτη καί τά γύρω νησιά, δηλαδή τή Μῆλο καί τήν Κίμωλο· τά νησιά ὅμως αὐτά δέν τά συνυπολογίζω στόν συνολικό ἀριθμό τῶν Κυκλάδων, πβλ. παραπάνω, σημ. 21.

32. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου - Ἀρκαδίου Βατοπεδινού, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, Ἀγιορειτική Βιβλιοθήκη, Paris 1924, σελ. 131· αὐτ. σημειώνεται «ἐκ τῶν σπανίων καί πολυτιμοτάτων». Τῇ σπουδαιότητά τοῦ κώδικα ἀναφορικά μέ τήν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῶν γεωγράφων καί κυρίως τοῦ Στράβωνος ἐπισημαίνει ὁ Α. Diller («The Vatopedi manuscript of Ptolemy and Strabon», *AJPh* 58 (1937) 174-177) καί ὁ S. Y. Rudberg («Les manuscrits à contenu profane du Mont Athos», *Eranos* 54 (1956) 177).

33. Βλ. Diller, ὁ.π., σελ. 175, 178, ὅπου καί τό χρονικό τῆς μεταφορᾶς τῶν φύλλων.

34. Ἀπό τά φύλλα αὐτά τά ὀκτώ (ff 14-21) ἀφοροῦν τό Πτολεμαϊκό κείμενο· ὡς πρός τό ἱστορικό, ἐπρόκειτο γιά ἀγοραπωλησία μεταξύ Κωνσταντίνου Σιμωνίδη καί Βρετανικοῦ Μουσείου, τό 1853, βλ. Diller, αὐτ. Ὁ Müller (Rapports, σελ. 218) ἀποτιμώντας τά ὀκτώ αὐτά φύλλα πού εἶδε ὁ ἴδιος στό Βρετανικό Μουσεῖο παρατηρεῖ πῶς ὁ Βατοπεδινός εἶναι ἕνας ἀπό τούς καλύτερους κώδικες τῆς καλούμενης βυζαντινῆς οἰκογενείας καί ὅτι πρόκειται σέ ἕναν ἄλλον — ἐπίσης ἀγιορειτικῆς προέλευσης — κώδικα, τόν Paris.

ἀπόγραφο τοῦ Vatic. Urb. gr. 82³⁵. φέρει τὸ ἴδιο siglum (L) καὶ στὸν Müller καὶ στὸν Schnabel.

Ἡ χαρτογράφηση εἶναι πρωτόγονη καὶ ἡ προχειρότητά της γίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιληπτή· ἡ ὑπαρξη πολλῶν ἐφθαρμένων σημείων καθιστᾷ τὴν ἀνάγνωση δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη. Οἱ πόλεις δηλώνονται μὲ σχῆμα πού λίγο διαφέρει ἀπὸ τετράγωνο· τὰ χρώματα πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι τὸ μπλέ γιὰ τὴ θάλασσα καὶ τὸ κόκκινο γιὰ τὸ σχῆμα τῶν πόλεων, τῶν νησιῶν³⁶.

Εἰδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικὲς Σποράδες· ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἀδύνατη, τὸ κείμενο ὅμως παραδίδει *Θαλασσία* (: *Θάσος*).
- 2) Θεσσαλικὲς Σποράδες· στὰ βόρεια τῆς Σκιάθου σχεδιάζεται ἡ Σκύρος, ἐνῶ στὰ ἀνατολικά της ὑπάρχει τὸ σχῆμα καὶ ἡ ἐνδειξη *νῆσος*, καὶ στὰ νότια - νοτιοδυτικά ἡ *Πεπάρηθος*.
- 3) Κυκλάδες· ἀπὸ τὰ 16 συνολικά νησιά τὰ 14 ὀνομάζονται· παραδίδεται γραφή *Ἄντρος* (: *Ἄνδρος*)· στὴ νῆσο Σίφνο διαβάζονται τέσσερις ὀνομασίες (*Σίφνος*, *Σερίφου*, *Σκίνου*, *Φιλοκάνδρου*).

Marc. gr. Z 516 (= 904)³⁷· ὁ κώδικας εἶναι χαρτῶς καὶ σύμφωνα μὲ τίς ἐνδείξεις πρέπει νὰ γράφτηκε μετὰ τῶν ἐτῶν 1320-1340³⁸. στὸ φ.

Coisl. 337, 14ου αἰ. Σημειῶναι ἀκόμη ὅτι στὰ ἐν λόγω φύλλα περιλαμβάνονται ὁ παγκόσμιος χάρτης, ὁ χάρτης τῶν Βρετανικῶν νήσων καὶ ὁ μισὸς χάρτης τῆς Ἰσπανίας. Εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ Harley - Woodward, σελ. 270, σμ. 61 μνημονεύουν καὶ τὴν (ἀνεπιβεβαίωτη) πληροφορία πῶς μερικά φύλλα τοῦ χειρογράφου ἔχει στὴν κατοχή του τὸ Λένινγκραντ, σύμφωνα μὲ ἰδιόχειρο σημείωμα τοῦ Leo Bagrow στὸν Κατάλογο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.

35. Τὴν ἀποψη ὑποστηρίζει ὁ Diller, ὁ.π. ἀκολουθώντας τὸν O. Cuntz, *Die Geographie des Ptolemaeus: Galliae Germania, Raetia, Noricum, Pannoniae, Illyricum, Italia*, Berlin 1923. Ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγηση τοῦ κώδικα ὁ Tudeer, σελ. 67 εἶναι σαφῶς ἐπιφυλακτικὸς, θεωρώντας τὸν ὡς defective καὶ τοὺς χάρτες του «ὄχι πολὺ καλοὺς». Μὲ τὸν κώδικα καὶ πάντως ὄχι μόνον μὲ τὸ Πτολεμαϊκὸ κείμενο ἀσχολεῖται καὶ ὁ F. Sbordone, «La tradizione manoscritta di Strabone, di Tolomeo e dei geografi Greci minori», *Studi bizantini e neogreci* (= *Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Lecce, 21-23 Aprile 1980*), Galatina 1983, σελ. 340-342.

36. Ἀναφέρω τίς λεπτομέρειες αὐτές, ἐπειδὴ εἶχα τὴν τύχη — εἶναι ἀλήθεια — νὰ θαυμάσω τὸ πανομοιότυπο τοῦ κώδικα (στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη) ἀπὸ τοὺς P. de Sévastianoff - V. Langlois, *Géographie de Ptolémée, reproduction photolithographique du manuscrit grec du monastère de Vatorpédi du Mont Athos*, Paris 1867. Δύο χάρτες τοῦ κώδικα, τὸν παγκόσμιο καὶ τῆς Γερμανίας, δημοσιεύει καὶ ὁ Bagrow, *History*, πίν. VIII καὶ IX, ὅπου ὁ χρόνος γραφῆς στὸν 13ο αἰ.

37. A. M. Zanetti - A. Bongiovanni, *Graeca D. Marci Bibliotheca codicum manuscriptorum per titulos digesta*, Venezia 1740, σελ. 278, μὲ χρόνο γραφῆς τὸν 12ο αἰ.

38. Τὰ σχετικὰ κωδικολογικά κ.ἀ. παραθέτει ὁ E. Mioni, «Le tavole aggiunte alla Geografia di Tolomeo nel cod. Marc. gr. 516», *La critica testuale greco-latina oggi. Metodi e Problemi. Atti*

208⁹ υπάρχει τό «σημείωμα» «Ἀντέγραψα πολλά κείμενα ἐγὼ Ἀνδρέας Τελουντᾶς υἱὸς κυρίου Φράγγου ἐκ τοῦ Ναυπλίου τῆς Ῥωμανίας»³⁹. στήν ἔκδοσιν Müller καί στόν Schnabel φέρει τό ἴδιο siglum (R).

Τῇ χαρτογράφηση τῇ χαρακτηρίζει ἡ σχολαστική, θά λέγαμε, παράθεση ὀνομάτων καί σχημάτων καί οἱ πολλές *prima manu* προσθήκες στά περιθώρια· τήν τακτική αὐτή ἀκολουθεῖ καί μιᾷ δεύτερη, ἡ χρήση δηλαδή τῶν δύο στιγμῶν στό τέλος κάθε γεωγραφικῆς ὀνομασίας⁴⁰.

Εἰδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικές Σποράδες· ὁ χάρτης δέν μνημονεύει τήν Ἰμβρο, ὅπως ἀκριβῶς καί τό κείμενο, καί παραδίδει τή γραφή *Θάσος*.
- 2) Θερσαλικές Σποράδες· ἡ συστάδα περιλαμβάνει τέσσερα νησιά, ἀπό τά ὅποια ἡ Σκύρος (στόν χάρτη *Σκύ(ο)ς*): στό κείμενο *Σκύρνος*) εἶναι τοποθετημένη βόρεια τῆς Σκιάθου, ἡ *Σκόπελος* ἀνατολικά καί ἡ *Πεπάρηθος* νότια - νοτιοδυτικά ἐπίσης τῆς Σκιάθου.
- 3) Κυκλάδες· οἱ ὀνομασίες τῶν 16 νησιῶν παραθέτονται ἀνελλιπῶς· σημειώνεται ἡ *Φορβία ἄκρα* τῆς Μυκόνου καί τό *Σούνιον ἄκρον*⁴¹ τῆς Πάρου· ὡς πρός τή Σίφνο ὑπάρχει τό σχῆμα — καί πάντως μικρῶν διαστάσεων — τοῦ νησιοῦ καί μιᾶς πόλεως, ἐνῶ ἔνα «σημάδι» ποῦ εἶναι γραμμένο δίπλα καί ποῦ δύσκολα διακρίνεται, παραπέμπει στό ἐπάνω περιθώριο τοῦ φ., ὅπου διαβάζουμε «*μεσόγειοι τ(ῆς) Σίφνου νήσου Σέριφ(ος) Φιλόκανδρ(ος) Σίκινος*», ἀπό κάτω δέ ἀπό κάθε ὄνομα εἶναι σχεδιασμένο τό γνωστό σχῆμα τῶν ἐπάλξεων φρουρίου.

Marc. gr. Z 388 (= 333)⁴². ὁ περγαμηνὸς κώδικας ἐγγράφη τόν 15ο αἰ.,

del Convegno internazionale (Napoli 29-31 Ottobre, 1979), Roma 1981, σελ. 57.58· ἐκτός ἀπό τῇ *Γεωγραφία* (ff 5-139) ὁ κώδικας περιλαμβάνει καί δύο ἄλλα μεγάλα κείμενα (Αἰλιανοῦ *Τακτικά* καί Ἡρωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως *Αὐτοματοποιητική*), ἡ δέ βιβλιογραφία του εἶναι ἀφθονη· ἀξιο μνείας εἶναι ἀκόμη τό θέμα τῆς χρονολόγησής του μέ τίς σχετικές διαφορῶνές τῶν μελετητῶν, αὐτ.

39. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (ἀνατ. Hildesheim 1966), σελ. 28. Γιά τόν γραφέα τοῦ κώδικα ὁ Mioni, ὁ.π., σελ. 58 παρατηρεῖ πῶς «*è certamente uomo di cultura, ... ma non è copista di professione ed usa una grafia priva di eleganza*».

40. Πβλ. τίς σχετικές παρατηρήσεις τοῦ Ἐντουέμπ, σελ. 45 κ.ά.

41. Ὁ ὅρος εἶναι γραμμένος στό περιθώριο.

42. A. M. Zanetti - A. Bongiovanni, ὁ.π., σελ. 185.186, ὅπου ὁ κώδικας τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰ.· οἱ καταλογογράφοι διαβάζουν τά ἀκόλουθα: «Ἐπίγραμμα ὅπερ εἶπε Πτολεμαῖος εἰς ἑαυτόν. Οἶδ' ὅτι θνητός ἔφυν καί ἐφήμερος, ἀλλ' ὅταν ἄστρον / μαστεύω πυκνάς ἀμφιδρόμους ἑλικας, / οὐκ ἔτ' ἐπιψάω γαίης ποσίν, ἀλλά παρ' αὐτῷ / Ζηνί, θεοτροφέος πίμπλαμαι ἀμβροσίης».

πιθανόν από τόν Κρήτα Ίωάννη τόν Ρώσσο⁴³. φέρει τό siglum P (Müller)⁴⁴ καί p (Schnabel).

Ἡ γενική ἐντύπωση εἶναι ὅτι πρόκειται γιά ἐπιμελημένη χαρτογράφηση πού ἔχει ἀρκετά χαρακτηριστικά τοῦ Vat. Urb. gr. 82.

Εἰδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικές Σποράδες· μαρτυρεῖται ἡ γραφή *Θαλασσία* (: *Θάσος*).
- 2) Θεσσαλικές Σποράδες· ὑπάρχουν τά σχήματα τεσσάρων νησιῶν· ἡ Σκύρος (γραφὴ *Σκῦνος*) τοποθετεῖται στά βόρεια δύο νησιῶν πού δέν ὀνομάζονται (;)· ἡ *Πεπάρηθος* κεῖται νότια - νοτιοδυτικά τῶν δύο προηγουμένων.
- 3) Κυκλάδες· ὁ ἀριθμός τῶν νησιῶν ἀνέρχεται στά 19· σέ ἀρκετά ἀπό αὐτά τά ὀνόματα εἶναι δυσανάγνωστα· ἐπισημαίνεται τό μεγάλο σχῆμα τῆς Σίφνου καί οἱ γραφές τῶν πόλεων τῆς *Σίφνος*, *Σικίνου*, *Σερίφου*, *Φιλοκάνδρου*.

Paris. gr. 1401⁴⁵. ὁ κώδικας εἶναι περγαμνῆς τοῦ 15ου αἰ· φέρει τά sigla A (Müller) καί a (Schnabel).

Ἡ χαρτογράφηση χαρακτηρίζεται γιά τήν τεχνική καί τήν ἐπιμέλεια· πρόκειται γιά «έναν ὑπέροχο κώδικα, μόνο πού ἡ ἐξωτερική μεγαλοπρέπειά του δέν συμβαδίζει μέ τήν ἀληθινή ἀξία του»⁴⁶. Σημειωτέα ἡ τακτική ὡς πρός τή δήλωση τῶν πόλεων, ἡ χρήση δηλαδή μιᾶς εὐδιάκριτης κουκίδας καί δύο στιγμῶν ἐκατέρωθεν τῆς ὀνομασίας⁴⁷.

43. M. Vogel - V. Gardthausen, ὁ.π., σελ. 193.

44. Στά sigla codicum τῆς ἐκδόσεώς του ἐκ παραδρομῆς γράφεται Venetus 383· ὁ ἴδιος πάντως (Rapports, σελ. 287) παρατηρεῖ πῶς εἶναι ἀντίγραφο τοῦ Vatic. gr. 177, 13ου αἰ. πού δέν παραδίδει χάρτες.

45. H. Omont, Inventaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, tome II, Paris 1888, σελ. 38, ὅπου καί τό γνωστό «σημεῖωμα» τοῦ Ἀγαθοδαίμονος. Κατά τούς Harley - Woodward, σελ. 271 ὑπόδειγμα τοῦ κώδικα ὑπῆρξε ὁ Βατικανός κώδικας Urb. gr. 82.

46. Müller, Rapports, σελ. 288· τήν ἀποψή του τή στηρίζει στήν ὑπαρξή χασμάτων, διαφορετικῶν γραφῶν καί γλωσσημάτων· μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τήν λιγότερο αὐθεντική μαρτυρία. Ὡς πρός τήν ἀξιολόγηση τῆς προκείμενης παράδοσης εἶναι ἐνδεικτικά τά ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Ἐντουέμπ (σελ. 59), ὅτι εἶναι δηλαδή ἡ περισσότερο ἀνεξάρτητη καί ὀχι μόνον ἀπό πλευρᾶς χαρτογράφησης ἀλλά καί γραφῶν, οἱ ὁποῖες παράλληλα μαρτυροῦν προσπάθεια ἐξελληνισμοῦ ἢ ἔστω ἀπλοποιήσεως τοῦ κειμένου· πθλ. καί τήν πληροφορία τοῦ Müller, αὐτ. πῶς ὁ κώδικας ἐγράφη στήν Ἰταλία, καί πιθανόν στή Φλωρεντία.

47. Ὅρισμένες γραφές τῶν χαρτῶν τοῦ κώδικα συνενάγονται παρανόγνωση τοῦ κειμένου τῆς *Γεωγραφίας*, πράγμα πού δηλώνει τή στενή σχέση κειμένου - χαρτῶν, ἔχει δέ ἐπισημανθεῖ καί ἀπό τόν Λιθαδᾶρα (σελ. 124.125) καί ἀπό τόν Ἐντουέμπ (σελ. 59). Ἐνα παράδειγμα ἀπό τήν τελευταία ἐργασία (σελ. 55) ἀξίζει νά μνημονευθεῖ ὡς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικό· ἔτσι, τό κείμενο παραδίδει (μαζί μέ ἄλλους κώδικες) τή γραφή *Ἰδάφνα*, ἐνῶ ἡ παράλειψη τοῦ ἦτα στή γραφή *Δάφνα* τοῦ χάρτη ὑποδεικνύει ὅτι τό γράμμα αὐτό θεωρήθηκε σάν ἄρθρο καί καταργήθηκε, ὡς μή ἀναγκαῖο, στόν χάρτη.

Ειδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικές Σποράδες· παραδίδεται η γραφή *Θαλασσία* (: *Θάσος*).
- 2) Θεσσαλικές Σποράδες· τὰ νησιά είναι τέσσερα· η θέση της Σκύρου είναι η κανονική· η *Πεπάρηθος* βρίσκεται βόρειο - ανατολικά της Σκιάθου και η *Σκόπελος* ανατολικά, νότιο - ανατολικά της *Πεπαρήθου*.
- 3) Κυκλάδες· η συστάδα περιέχει 16 νησιά· παρατηρείται τό μεγάλο σχήμα της Σίφνου με τίς πόλεις *Σίφνος*, *Φελοκάνδρου*, *Σικίνου*, *Σερίφου*.

Κώδικες Β' ομάδας

Laurent. plut. 28.49⁴⁸. ο κώδικας προσγράφεται στον 14ο αϊ. ή στις αρχές του ίδιου αιώνα⁴⁹. τὰ sigla είναι αντίστοιχα Ω (Müller) και O (Schnabel).

Δύο είναι τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της χαρτογράφησης· πρώτο, ότι οί ειδικοί κατά περιοχές χάρτες περιβάλλονται με πλαίσιο, και δεύτερον ότι μέσα στο περίγραμμα του γνωστού πλέον σκίτσου - πόλεως σχεδιάζονται διαφορετικά σχήματα πού, όσο καταλαβαίνω, υποβοηθοῦν στην ανεύρεση τῶν πόλεων μικρότερων περιοχῶν⁵⁰, ὅπως λόγου χάρι για τίς πόλεις τῆς *Ὁδομαντικής* καί *Ἡδωνίδος*⁵¹ στον χάρτη τῆς Μακεδονίας (ὑπ' ἀριθ. 2) χρησιμοποιεῖται ἕνα σχῆμα παρόμοιο με «μισοφέγγαρο»⁵².

Ὑπενθυμίζεται πῶς τό ὑπό ἐξέταση ὑλικό περιέχεται σέ τρεῖς χάρτες, πράγμα πού ἰσχύει καί για τούς λοιπούς κώδικες τῆς ομάδας.

48. A. M. Bandini, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Laurentianae*, tomus secundus, Firenze 1768, στ. 71.72, ὅπου καί τό γνωστό «σημείωμα» «ἐκ τῶν Κλαυδίου Πτολεμαίου γάρ γραφικῶν (sic) Βίβλων ὁκτώ τήν οἰκουμένην πᾶσαν Ἀγαθός Δαῖμον Ἀλεξανδρεὺς μηχανικός ὑπετυπώσατο».

49. Οἱ Harley - Woodward, σελ. 270 τόν θεωροῦν ὡς τόν ἀρχαιότερο τῶν κωδίκων τῆς Β' ομάδας, πβλ. Dilke, σελ. 188.189.

50. Τό ἴδιο ἀκριβῶς σχῆμα σημειώνει ὁ κωδικογράφος στό ἀντίστοιχο κείμενο, καί, καλύτερα, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀρχή κάθε ἐνότητας· οἱ Harley - Woodward, αὐτ. διατυπώνουν παρόμοια παρατήρηση.

51. *Γεωγραφία* 3.12.28.

52. Εὐκόλα διαπιστώνεται ἡ συγγένεια ὡς πρός τόν σχεδιασμό με τούς χάρτες τοῦ ἀμέσως ἐπόμενου κώδικα Ambros. D 527 inf. (S). Τή στενή σχέση τῶν δύο κωδίκων τήν ἔχουν ἐπισημάνει καί ἄλλοι (π.χ. Tudeer, Λιθαδάρας, Ἐντουέμπ), ἐνῶ ὁ Müller (Rapports, σελ. 295) τήν προσδιορίζει περαιτέρω· πιά συγκεκριμένα, παρατηρεῖ πῶς παρὰ τίς ὁμοιότητες ἐντοπίζονται καί σημαντικές ἀποκλίσεις, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ἡ σχέση ὑπόδειγμα (Ω) - ἀπόγραφο (S), γιατί ὁ «Ω est correct là où S est fautif». Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ κώδικας διασώζει 65 ἀπό τούς 69 χάρτες πού ἀρχικά περιεῖχε, πβλ. τή σχετική με τόν ἐπόμενο κώδικα παρατήρηση.

Ειδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικές Σποράδες (1ος χάρτης): μαρτυρείται η γραφή *Θάσος*.
- 2) Βόρειες Σποράδες (2ος χάρτης): η Σκύρος τοποθετείται βόρεια της Σκιάθου· στά ανατολικά της υπάρχει τό σχῆμα νησιού καί ἡ ὀνομασία *Σκ<ό>πελος* (;): νότια - νοτιοδυτικά τῆς Σκιάθου τό σχῆμα καί ἡ ἐνδειξη νῆσος *Πεπάρηθος*.
- 3) Κυκλάδες (3ος χάρτης): ἀπό τή φωτογραφία δέν διαβάζεται τίποτα, ἐνῶ στό κείμενο *Σίφνου νήσου ἡ πόλις καί μεσόγειοι, Σέριφος, Φελόκανδρος, Σίκινος*.

Ambros. D 527 inf.⁵³. ὁ κώδικας εἶναι χαρτῶς καί χρονολογεῖται στόν 140-150 αἰ.⁵⁴, ἀλλά καί νωρίτερα, στόν 130 αἰ.⁵⁵. φέρει τά sigla S (Müller) καί s (Schnabel).

Παρατηρεῖται καί ἐδῶ ἡ τακτική τοῦ προηγούμενου γραφέα - χαρτογράφου ὡς πρός τό πρόσθετο στοιχεῖο, αὐτό δηλαδή πού σχεδιάζεται «μέσα» στό σχῆμα τῶν πόλεων - ἐπάλξεων⁵⁶.

Ειδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικές Σποράδες (1ος χάρτης): ἀναγινώσκεται ἡ γραφή *Θάσος*.
- 2) Θεσσαλικές Σποράδες (2ος χάρτης): ἡ Σκύρος (γραφή *Σκύρνος*) σχεδιάζεται βόρεια τῆς Σκιάθου, ἐνῶ στά ἀνατολικά τῆς ἕνα νησί ἀωνύμως (;): ἡ *Πεπάρηθος* βρίσκεται στά νότια - νοτιοδυτικά τῆς Σκιάθου.
- 3) Κυκλάδες (3ος χάρτης): τό πολύνησο ἀριθμεῖ 16 νησιά· ἀναφέρεται ἡ *Φολβία ἄκρα* τῆς Μυκόνου καί ἀναγνωρίζεται τό μεγάλο σχῆμα τῆς Σίφνου, ὅπου οἱ πόλεις *Σέριφος, Σίκινος καί Φελόκανδρος*.

Lond. Burney 111⁵⁷. ὁ κώδικας ἐγράφη στά τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἢ στίς

53. A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, tomus II, Milano 1906, σελ. 1070.1071. Ὁ κώδικας στόν κατάλογο ἔχει αὐξοντα ἀριθμό 997, καί μέ τό στοιχεῖο αὐτό, δηλ. Ambros. 997, χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Schnabel (σελ. 119) καί τούς Harley - Woodward (σελ. 270). οἱ τελευταῖοι μάλιστα (σελ. 273) δέν τόν συμπεριλαμβάνουν μέ τήν ἴδια αὐτή ἐνδειξη στόν πίνακα τῶν χειρογράφων τῆς *Γεωγραφίας*.

54. Κατά τόν κατάλογο, ὁ.π., ὁ κώδικας fuit Manuelis Sophiani καί τό 1606 ὁ Στέφανος Μαυρογορδάτος τόν μεταφέρει ἀπό τή Χίο στήν Ἱταλία.

55. Bl. Müller, *Rapports*, σελ. 283· ὡς πρός τήν ἀξιολόγησιν τοῦ κώδικα βλ. παραπάνω σμ. 24.

56. Ἀεῖζει νά προσέξουμε τήν «ἐπισήμανση» πού κάνει, ἴσως, ὁ ἀναγνώστης τοῦ χειρογράφου, ἀναφορικά μέ τήν Ἀθήνα (3ος χάρτης), δηλαδή τό δευτικό μόριο (*ἰδού*) καί τήν ἀνάλογη «χαρακιά». Παρόμοια καί στόν ἐπόμενο χάρτη — ὅπου ἡ Πελοπόννησος — ἐν σχέσει μέ τήν Κόρινθο καί μέ τή *Μαλέα ἄκρα*, πού φέρει καί τό σύγχρονο «ὁ κάθος Μαλιός», ἀλλά καί τή γειτονική *Κυθήρα νῆσος καί Τζηρίγον*.

57. J. Forshall, *Catalogue of manuscripts in the British Museum*, New series, vol. I, part II, *The Burney manuscripts*, London 1840, σελ. 45· αὐτ. σημειώνεται «In fine Ἐκ τῶν Κλαυδίου

άρχες τοῦ 15ου· δὲν χρησιμοποιήθηκε στὴν ἔκδοση Müller, καὶ φέρει, κατὰ Schnabel, τὸ siglum V.

“Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴ χαρτογράφηση εἶναι ὅτι τὸ «χρῶμα τῆς θάλασσας» περιορίζεται στὰ παράλια καὶ γύρω ἀπὸ τὰ νησιά⁵⁸. παρὰ τὴ συσσώρευση σχημάτων καὶ ὀνομάτων ἡ ἀνάγνωση εἶναι δυνατὴ.

Εἰδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικὲς Σποράδες (1ος χάρτης)· ἀναγινώσκεται *Θάσος* ἔναντι *Θαλασσία* τοῦ κειμένου.
- 2) Θεσσαλικὲς Σποράδες (2ος χάρτης)· ἡ Σκιάθος σχεδιάζεται σὲ θέση τελειῶς διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ πού κατέχει στοὺς ὑπόλοιπους κώδικες⁵⁹. στὰ νότια τῆς Σκιάθου τοποθετεῖται ἡ Σκύρος· τὸ νησί αὐτὸ βρίσκεται βορειῶς τῆς *Πεπαρήθου*, ἡ ὁποία ἔχει στὰ ἀνατολικά τῆς τὸ σχῆμα νησιοῦ χωρὶς ὄνομα (;).
- 3) Κυκλάδες (3ος χάρτης)· ὁ ἀριθμὸς τῶν νησιῶν εἶναι 16· στὴ Μύκονο σημειώνεται ἡ *Φορβία ἄκρα* καὶ στὸ μεγάλο σχῆμα τῆς Σίφνου οἱ πόλεις *Σίφνος*, *Σέριφος*, *Σίκινος* καὶ *Φελόκανδρος*.

Constant. Seragliensis 27⁶⁰. ὁ κώδικας εἶναι χαρτῶς καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.⁶¹ στὴν ἔκδοση Müller φέρει τὸ siglum 7 καὶ κατὰ Schnabel C.

Χαρακτηριστικὸ τῆς χαρτογράφησης εἶναι τὰ ἐνίστε μεγάλων διαστάσεων σχήματα τῶν πόλεων - ἐπάλξεων, τὰ ὁποῖα δὲν δηλώνουν ἀναγκαστικά καὶ πόλεις μεγάλης σπουδαιότητος⁶².

Εἰδικότερες παρατηρήσεις:

- 1) Θρακικὲς Σποράδες (1ος χάρτης)· ἀναγινώσκεται ἡ γραφὴ *Θάσος*⁶³.

Πτολεμαίου Γεωγραφικῶν βιβλίων ὀκτώ τὴν οἰκουμένην πάσαν Ἀγαθοδαίμων Ἀλεξανδρεὺς μηχανικός ὑπετύπωσα».

58. Πβλ. τὴν παρατήρηση τῶν Harley - Woodward, σελ. 270, σημ. 64· οἱ ἴδιοι (σελ. 192) σημειώνουν ὅτι οἱ χάρτες τοῦ κώδικα κατὰγονται ἀπὸ τὸν Laurent. plut. 28.49.

59. Ἐν ἀντιλαμβάνομαι σωστά, ἡ θέση αὐτὴ τῆς Σκιάθου στάθηκε ἀφορμὴ νὰ σημειωθεῖ στὸ περιθώριο ἡ ἐνδεικτικὴ λέξη *λάθος*.

60. A. Deissmann, Forschungen und Funde... im Topkapu Serail zu Istanbul, Berlin - Leipzig 1933, σελ. 68.69.

61. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα παραθέτει ὁ Tudeer, σελ. 67.68, ὅπου καὶ ἡ πληροφορία ὅτι ἐξέπεσαν τὰ φύλλα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Α' βιβλίου τῆς *Γεωγραφίας* καὶ μὲ τὸν χάρτη τῆς Πελοποννήσου· ὁ χάρτης αὐτός μαζί μὲ τὸν παγκόσμιο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τῶν Harley - Woodward, σελ. 270, οἱ ὁποῖοι παρατηροῦν ἀκόμα πὼς ὁ κώδικας εἶναι ἀντίγραφο τοῦ Ambros. 997 (= D 527 inf.). Ἐν δὲν κάνω λάθος, ὁ χάρτης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης πού εἶναι δημοσιευμένος μὲ τὴν ἐνδειξη «χειρόγραφο τοῦ Πτολεμαίου τοῦ 13ου αἰ.» (Bagrow, History, πίν. X) προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐν λόγῳ κώδικα.

62. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει, περισσότερο κατηγορηματικά ἀπ' ὅ,τι ὁ Λιθαδάρας, σελ. 123, ὁ Ἐντουέμπ, σελ. 36, 37.38.

63. Στὸν χάρτη διαβάζουμε τὴν ὀνομασίαν *Βυζάντιον* πού εἶναι πόλις τῆς Θράκης ἐν τῷ

- 2) Θεσσαλικές Σποράδες (2ος χάρτης)· ἡ Σκύρος (γραφὴ *Σκύρνος*) στὰ βόρεια τῆς Σκιάθου — γράφεται *Σκιθία* (γραφὴ μοναδική;) — καὶ ἔχει στὰ ἀνατολικά τῆς τὸ περίγραμμα ἑνὸς νησιοῦ, καὶ στὰ νότια - νοτιοδυτικά τὸ σχῆμα νησιοῦ χωρὶς ὄνομα.
- 3) Κυκλάδες (3ος χάρτης)· τὰ νησιά εἶναι 16⁶⁴ καὶ οἱ περισσότερες ὀνομασίες δὲν διαβάζονται· ἐντυπωσιακὰ μεγάλο τὸ σχῆμα τῆς Σίφνου, ὅπου καὶ τέσσερις πόλεις - σχήματα⁶⁵.

Πρὶν προχωρήσω στὴ διαπραγμάτευση τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων θὰ ἀναφερθῶ σ' αὐτὸ πού, ὅπως θὰ φανεῖ, ἀποτελεῖ «εὐτυχές» γιὰ τὴν ἔρευνά μου γεγονός· πρόκειται γιὰ τὸ τρίτο δημοσίευμα τῆς νεοσύστατης (1988) «Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Χαρτογραφίας» μέ στοιχεῖα «Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Πτολεμαίου. Ἐκδόσεις χαρτῶν τῆς "Γεωγραφίας", 1477-1730. Συγκριτικὴ μελέτη. Κείμενα - ἔρευνα Ε. Φινόπουλος καὶ Λ. Ναβάρη», Ἀθήνα 1990 (ἐφεξῆς «Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Πτολεμαίου»)⁶⁶. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τὸν κατάλογο αὐτὸν πού ἀναφέρεται σέ σαράντα περίπου ἐκδόσεις καὶ ἐπανεκδόσεις χαρτῶν τῆς *Γεωγραφίας* πού πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ 1477 ὡς τὸ 1730, γίνεται γνωστὸ ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς Bologna (1477) συνιστᾷ «τὸν πρῶτο ἐγχάρακτο ἄτλαντα στὸν κόσμο» καὶ ὅτι ἡ προγενέστερη (1475) ἔκδοση, τῆς Vicenza, περιεῖχε μόνον τὸ πτολεμαϊκὸ κείμενο. Ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν χαρτῶν αὐτῶν μέ τοὺς χειρόγραφους χάρτες ἔδειξε τὰ κάτωθι:

1. Οἱ χάρτες τῶν ἐκδόσεων τῆς Ρώμης (1478)⁶⁷, τῆς Οὐλμ (1482)⁶⁸ καὶ

στόματι τοῦ Πόντου (*Γεωγραφία* 3.11.3)· ἡ γραφὴ αὐτὴ, ἀντὶ τῆς ὀνομασίας *Κωνσταντινούπολις* πού μαρτυρεῖ ὁ χάρτης τῆς Εὐρώπης ὑποδηλώνει, κατὰ τὸν Tudeer, σελ. 76, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν δύο παραδόσεων, πβλ. παραπάνω, σελ. 127.

64. Νομίζω πῶς τὸ νοτιώτερο εἶναι ἡ Μῆλος ἢ ἡ Κίμωλος.

65. Πολλές ὀνομασίες παραλιακῶν πόλεων καὶ νησιῶν δὲν μποροῦν νὰ διαβαστοῦν γιὰτὶ, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ ἄλλοι (Λιθαδόρας, σελ. 123 καὶ Ἐντουέμπ, σελ. 36), ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ χρῶμα πού χρησιμοποιοῦντο γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ θάλασσα.

66. Τὸ δημοσίευμα μέ πρόλογο τῆς Αἰκ. Κουμαριανοῦ εἶναι γραμμένο στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Συμβουλευτέτκα καὶ τὴν ἐπίσης πρόσφατη ἔκδοση «Χάρτες καὶ χαρτογράφοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, Βασίλης Σφυρόερας, Ἄννα Ἀβραμέα, Σπύρος Ἀσδραχάς. Ἐκδόσεις Ὀλκός, Ἀθήνα 1985 (= Χάρτες καὶ χαρτογράφοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους).

67. Τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης εἶναι σέ λατινικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Jacobo d' Angelo καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Domitius Calderinus ἐπὶ τῇ θάσει ἑνὸς ἑλληνικοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκαταστήσει ὁ Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός, βλ. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Πτολεμαίου, σελ. 23.24.

68. Πρόκειται γιὰ τὴν τέταρτη χρονολογικῶς ἔκδοση καὶ τὴν πρώτη ἐκτὸς Ἑλλάδας, τὸ δὲ κείμενο καὶ ἡ χαρτογράφηση ἀπὸ τὸν Donnus Nicolaus Germanus, πρῶτον ἐπώνυμο χαρτογράφου Πτολεμαϊκοῦ χάρτη (αὐτ., σελ. 26-28). Τὸ χειρόγραφο ἐπὶ τοῦ ὁποῖου βασίστηκε ἡ ἔκδοση, καὶ μέ τὸ ὁποῖο ὑφίσταται στενὴ σχέση ἔχει ταυτιστεῖ, δὲν κατέστη ὁμως δυνατό μέ τὰ στοιχεῖα πού διαθέτω νὰ τὸ ἐντοπίσω στὸν πίνακα τῶν Harley - Woodward.

του Στρασβούργου (1513)⁶⁹ παραθέτουν τήν όνομασία Thalassia, τά σχήματα καί τίς όνομασίες τεσσάρων νησιών (Scyathos, Peparethos, Scopelos, Scyros) καί τό μεγάλο σχήμα τής Σίφνου, μέ τίς (γνωστές) όνομασίες τεσσάρων πόλεων. Σχετικά δέ μέ τή χαρτογράφηση, ή έντυπωσιακή όμοιότητα κυρίως τής πρώτης καί τής τρίτης έκδοσης μέ τή χαρτογράφηση του Parisinus gr. 1401 άποτελεϊ, όπως πιστεύω, στοιχείο αδιάσειστο τής μεταξύ τους σχέσεως.

2. Στούς χάρτες τών έκδόσεων τής Βενετίας (1511)⁷⁰ καί τής Βασιλείας (1540)⁷¹ παρατηρούνται τά επόμενα: ή όνομασία Thassos στήν πρώτη καί ή παράλειψη του νησιού στή δεύτερη έκδοση· τά σχήματα καί οί όνομασίες τεσσάρων νησιών καί, ειδικότερα στή δεύτερη έκδοση, ή θέση τής Πεπαρήθου στά νότια - νοτιοδυτικά τής Σκιάθου, ένω τής Σκύρου βορείως τών άλλων (τριών) νησιών· τό «κανονικό» μέγεθος τής Σίφνου καί ή άπουσία τών νήσων Σερίφου, Σικίνου καί Φολεγάνδρου.

3. Ή χαρτογράφηση τών έκδόσεων τής Κολωνίας (1578)⁷² καί τών πόλεων Φραγκφούρτης - Άμστερνταμ (1605)⁷³ είναι έργο του G. Mercator, μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν προσήλωση στο πτολεμαϊκό κείμενο, ακόμα καί από άποψη διατυπώσεως· πιό συγκεκριμένα καί μέ τήν ίδια πάντοτε σειρά, σημειώνονται Thalassia civit(as) et insula, καί στίς Θεσσαλικές Σποράδες τέσσερα νησιά από τά όποια — από ανατολάς προς δυσμάς — τό πρώτο, τό τρίτο καί τό τέταρτο καί κατά τήν έκφραση του γεωγράφου είναι ή Scyatos(sic) insula et civitas, ή Peparethos insula et civitas καί ή Scyros insula et civitas, ένω τό δεύτερο νησί φέρεται σχεδόν μέ βεβαιότητα άνωνύμως⁷⁴. ως προς τό «θέμα Σίφνος», παραθέτονται τέσσερα νησιά μέ τή δική του καθένα όνομασία, δηλαδή Syphnos, Philocandros, Seriphus, Sicinus, καί παράλληλα δηλώνονται στή Μύκονο ή Phorbia extrema καί στήν Πάρο τό Samum prom(ontorium).

Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τά παραπάνω μπορούμε νά ύποστηρίξουμε: α)

69. Είναι μία από τίς σπουδαιότερες έκδόσεις του Πτολεμαίου έξ αιτίας τής παρουσίας είκοσι νέων χαρτών, μεταξύ τών όποίων καί ένας χάρτης αποκλειστικός τής Κρήτης, αύτ. σελ. 34.35.

70. Στήν πρώτη αύτή έκδοση τής Βενετίας χρησιμοποιήθηκαν γιά πρώτη φορά δύο χρώματα (κόκκινο καί μαύρο) στήν εκτύπωση τών χαρτών, αύτ. 31.32.

71. Τό κείμενο καί οί χάρτες τής αξιόλογης έκδοσης τής Βασιλείας άνήκουν στον γεωγράφο Sebastian Muenster, αύτ., σελ. 42.43.

72. Αύτ., σελ. 62-64.

73. Πρόκειται γιά τήν πρώτη διακοσμημένη έκδοση τής Γεωγραφίας μέ κείμενο στή Λατινική καί Έλληνική, αύτ., σελ. 78.79.

74. Ή θέση όπου είναι γραμμένη στον χάρτη ή όνομασία Scopelos μέ πείθει ότι αναφέρεται στή νήσο Πεπαρήθο.

ὅτι ἡ σχέση τοῦ Parisinus gr. 1401 μέ τίς ἐκδόσεις τῆς Ρώμης καί τοῦ Στρασβούργου εἶναι ἀναμφισβήτητη (φωτ. 1), καί πολύ πιθανή τοῦ Marcianus gr. Z 516 μέ τίς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας καί τῆς Βασιλείας (φωτ. 2)· β) ὅτι τό σχετικό μέ τίς Θεσσαλικές Σποράδες πρόβλημα (δηλαδή μέ τόν ἀριθμό τῶν νησιῶν καί μέ τίς ὀνομασίες Πεπάρηθος καί Σκόπελος) εἶναι ἐμφανές κυρίως στίς ἐκδόσεις τῆς ὑπ' ἀριθ. 3 κατηγορίας· καί γ) ὅτι ἐν σχέσει μέ τό ἐπίμαχο «θέμα Σίφνος» διαπιστώνονται τρεῖς θά λέγαμε φάσεις, ἤτοι ἡ πλήρης ταύτιση τῶν χειρόγραφων χαρτῶν μέ τίς ἐντυπες ἐκδόσεις τῆς ὑπ' ἀριθ. 1 κατηγορίας, ἡ βελτίωση στούς χάρτες τῆς ἐπόμενης κατηγορίας, πράγμα ἄλλωστε ὑπαινικτικό τῆς σχέσεως μέ τόν Marc. gr. Z 516, καί, τέλος, ἡ ἐξάλειψη τοῦ ἁμαρτήματος στίς ἐκδόσεις τῆς ὑπ' ἀριθ. 3 κατηγορίας (φωτ. 3)· ἡ νέα αὕτη ιδιότητα πού εἶναι ὁπωσδήποτε ἐπιθεβαιωτική τῆς ἀξιοπιστίας τῶν χαρτῶν αὐτῶν δέν ἀναιρεῖ τήν ἄλλη, τῆς πιστῆς δηλαδή παρακολούθησης τοῦ πτολεμαϊκοῦ κειμένου.

Τό τμήμα πού ἀκολουθεῖ τό καταλαμβάνουν, σύμφωνα μέ τήν πρακτική, τά πορίσματα τῆς μελέτης. Στίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν στούς χάρτες σχετικά μέ τίς Θρακικές Σποράδες ἐπισημάνθηκε ἡ γραφή *Θαλασσία*· πιό συγκεκριμένα καί λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τά δεδομένα⁷⁵ οἱ κώδικες παραδίδουν *Θαλασσία* (plerique), *Θάσος* (rell.) καί *Θασσία*, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται ἀπό ἓνα μόνο χειρόγραφο⁷⁶ καί ὑπαινίσσεται, τό πιθανότερο, τή γραφή *Θαλασσία*, ἀπό τήν περαιτέρω διερεύνηση τῆς ὁποίας προκύπτουν τά ἑξῆς: Εἶναι δύσκολο νά ὑποστηριχτεῖ ἡ γραφή *Θαλασσία* (*νησος*) κατ' ἀναλογία πρός τό *πελαγία νήσος*⁷⁷, ἐπεὶδὴ ἀπουσιάζει ἡ σχετική μνεία τῶν λεξικῶν· ὡστόσο, ἡ λέξη *Θαλασσία* ὡς *ἅπαξ λεγόμενον* ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά συνώνυμα τῆς λέξεως *ἀνδρόσακες*, τό, γιά τό ὅποιο ὁ Διοσκορίδης⁷⁸ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «Γεννᾶται μὲν ἐν Συρίᾳ⁷⁹ ἐν παραλίῳ τόποις. Πόα δ' ἐστὶ λευκή, λεπτόκαρπος, πικρά, ἄφυλλος, θυλάκιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔχουσα περιεκτικόν σπέρματος. Δύναμιν δέ ἔχει ποθεῖσα σὺν οἶνῳ δραχμῶν δυεῖν πλῆθος οὔρα πολλά ἐπὶ ὕδρωπικῶν ἀγειν· καί

75. Χρησιμοποιοῦ καί τό σχετικό μέ τό χωρίο (*Γεωγραφία* 3.11.8) ὑπόμνημα τοῦ Müller, ὁπου ἐκ παραδρομῆς (:) ὁ Paris. gr. 1401 παραδίδει *Θάσος*.

76. Πρόκειται γιά τόν Paris. suppl. gr. 119, Müller ad loc.

77. Στό TLG, s.v. *πελάγιος* σημειώνεται «insula in alto mari, procul a litore, sita», βλ. π.χ. Διόδ. Σικ. 4.77 «... πρός τινα νήσον πελαγίαν... νήσον Ἰκαρίαν κληθῆναι...», καί 5.11 «... νήσος ἐστὶ πελαγία, μικρά μὲν τό μέγεθος, ἔρημος δέ...»· πθλ. *Πελαγία*, μία ἀπό τίς ὀνομασίες τῆς Ρόδου.

78. Διοσκορίδης 3.133 (ἔκδ. M. Wellmann, II, Berolini 1906).

79. Αὐτ., στό ὑπόμνημα τῆ γραφῆς ΕΙΣΤΡΙΑΙΕΙΔΗ (sic) (: ἐν *Συρίᾳ*) διασώζει ὁ κώδικας Neap. Vind. suppl. gr., 7ος αἰ.

τό άφέψημα δέ τής πόας καί ό καρπός πινόμενος τό αύτό ποιεί· καταπλάσσεται δέ καί επί ποδαγωγικών ώφελίμωσ. Οί δέ πικράδα, οί δέ λεύκη, οί δέ θαλασσίαν καλοῦσι». Τό χωρίο είναι «δυσερμήνευτον» κατά τούς ειδικούς, οί όποιοί διαφωνοῦν ώς πρός τό άν τό *άνδρόσας*-*κες* τοῦ Διοσκορίδη είναι πόα (πολυετής ή μονοετής), φυόμενη στίς εϋκρατες καί ψυχρές χώρες, ή άν αναφέρεται στήν *άκεταβουλαρία*, στό φύκι δηλαδή πού ζεί στους ύποβρύχιους βράχους τών θαλασσών τών τροπικών καί εϋκρατων χωρών⁸⁰. Άνεξάρτητα πάντως από τή διάσταση τών γνώμων θεωρούμε πώς ή γραφή *θαλασσία* μπορεί, μέ πολλές πιθανότητες, νά εξηγηθεῖ αναφορικά μέ τό περιγραφόμενο από τόν Διοσκορίδη φυτό, σύμφωνα άλλωστε καί μέ τή γενικότερη αντίληψη ότι τά έκ φυτῶν τοπωνύμια είναι πολυαριθμότητα⁸¹, καί όταν άκόμη δέν πρόκειται, ὅπως έδῶ, γιά «ξεχωριστό» δένδρο, αλλά γιά χόρτο «ταπεινό»⁸². Στά ὅσα λοιπόν ὀνόματα έλαβε ή Θάσος ήδη από τήν αρχαιότητα⁸³ μπορεί, κατά τή γνώμη μου, νά προστεθεῖ καί ή ὀνομασία *Θαλασσία*, ή όποία, μέσω τών έντυπων πλέον εκδόσεων τής *Γεωγραφίας* επιβιώνει, ὅπως είδαμε, ὡς τούς νεώτερους χρόνους⁸⁴. Έχει ήδη λεχθεῖ πώς τά νησιά πού «παράκεινται τή Μακεδονία» είναι ή Λήμνος καί οί Θεσσαλικές Σποράδες· ὡς πρός αυτές, τίς

80. Στο σχετικό λεξικό Δ.Σ. Καθβάδα, Εικονογραφημένον Βοτανικόν - Φυτολογικόν Λεξικόν, τόμος Α', Άθήναι 1956-1964 καί στά λήμματα *άνδρόσας* καί *άκεταβουλαρία* γίνεται γνωστό πώς τό *άνδρόσας* τοῦ Διοσκορίδη σχετίζεται μέ τήν *άκεταβουλαρία*· ὡς πρός τήν άποψη αύτή τοῦ Χελδράϊχ ό συντάκτης τοῦ λεξικοῦ παρατηρεῖ ότι «ή έρμηνεία αύτη δέν προκύπτει έκ τής περιγραφής, έφ' ὅσον "άνδρόσας"· γεννᾶται μέν έν Συρία έν παραλίῳ τόποις", δέν φαίνεται ὅμως νά ζή ύποβρυχίως, ὅπως ή παρ' ἡμῖν Άκεταβουλαρία». — Τόν Καθηγητή τής Γεωπονικῆς Σχολῆς Θεσ/νίκης καί αγαπητό συγγενή Ίωάννη Πορλίγγη πού μέ περισσή αγάπη ανταποκρίθηκε στο αίτημά μου, εύχαριστῶ καί από τή θέση αύτή.

81. Βλ. πολύ πρόχειρα Δ. Β. Βαγιακάκου «Τό Αἰγαῖον καί ή ὀνομασία τών νήσων αύτοῦ κατά τούς αρχαίους συγγραφείς», *Παρνασσός* 32 (1990) 162 [= Πρακτικά Τριημέρου Αἰγαίου, 21-23 Δεκεμβρίου 1989, Άθήναι 1990].

82. Ένδεικτικά τοπωνύμια *Ρόδι*, *Πράσο* βλ. Κ. Παπαμιχαλοπούλου - Γ. Κρίτσα, Αἱ έλληνικά νήσοι, Έν Άθήναις 1911, σελ. 113 κ.ά.: *Κάππαρι*, *Καρδαμίδα*, *Λυγαρίδια*, *Μαράθι* βλ. Σ. Μενάρδου, «Τοπωνυμικόν τής Μυκόνου», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 247 κ.ά. — Τόν Έπίκουρο Καθηγητή Γιάννη Προμπονά πού μου άφιέρωσε τόν πολύτιμο χρόνο του τόν εύχαριστῶ πολύ.

83. Στόν Βαγιακάκο, ὅ.π., σελ. 163 μνημονεύονται οί άκόλουθες ὀνομασίες *Άερία*, *Αἰθρία*, *Άκτη Δήμητρος*, *Ήδωνίς*, *Θασία* (πθλ. Νάξος - Ναξία), *Όθωνίς*, *Χρυσή*, *Χρυσόνησος*, *Ώγγυια*.

84. Στο μνημονευθέν πρόσφατο βιβλίο «Χάρτες καί χαρτογράφοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους», σελ. 154 παρατίθεται ό χάρτης τής Θάσου από τό έργο «L' Egeο redivivo 'o sia chorografia dell' Arcipelago» (1688) τοῦ ναπολιτάνου γεωγράφου Francesco Piacenza· χαρακτηριστικές είναι οί σημειούμενες στόν χάρτη ὀνομασίες πόλεων Ogygia, Thelasia, Aetira.

γνωστές και ως νήσους τών Μαγνήτων, τό κείμενο τής *Γεωγραφίας* (3.12.44) είναι: *Σκιάθος νήσος και πόλις, Πεπάρηθος νήσος και πόλις Σκόπελος, Σκύρος νήσος και πόλις*. Τά χειρόγραφα ὁμως σχετικά μέ τό δεύτερο νησί παραδίδουν *Πεπάρηθος νήσος και πόλις*, και, στήν ἀμέσως ἐπόμενη ἀράδα και μέ διαφορετικό γεωγραφικό στίγμα, *Σκόπελος*⁸⁵. Μέ τόν τρόπο αὐτόν μποροῦν νά δηλωθοῦν δύο πράγματα, ἥ ὅτι πρόκειται γιά δύο νησιά (*Πεπάρηθος* και *Σκόπελος*), μέ τήν παράλειψη ὁμως τής ἐνδειξης *νήσος*, ἥ ὅτι ἡ *Σκόπελος* εἶναι πόλη τής *Πεπαρήθου*. Ἄν θυμηθοῦμε τίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν στούς σχετικούς χάρτες θά ἀποφανθοῦμε πώς ὅλοι ἀνεξαίρετως παραδίδουν τέσσερα συνολικά νησιά και ὅτι ἡ *Σκιάθος* και ἡ *Σκύρος* εἶναι και τά μόνα νησιά πού διατηροῦν τήν ἀρχαία ὀνομασία τους. Ἡ κατάσταση εἶναι διαφορετική σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν *Πεπάρηθο* ἡ ὁποία, τίς περισσότερες φορές, τοποθετεῖται στά νότια - νοτιοδυτικά τής *Σκιάθου* και, τό κυριώτερο, τό τέταρτο νησί πού σέ ἔξι χάρτες παρατίθεται ἀνωλύτως και στούς ἄλλους τρεῖς ἀποκαλεῖται *Σκόπελος*, ἐνῶ ἡ θέση του, κατά τό πλεῖστον, εἶναι στά ἀνατολικά τής *Σκιάθου*. Μέ ἄλλα λόγια, τό ἐπίμαχο σημεῖο τοῦ κειμένου «πέρασε» στή χαρτογράφηση σύμφωνα μέ τήν πρώτη δυνατότητα, ἐνῶ ἡ παρατηρούμενη διαφοροποίηση ὡς πρός τό τέταρτο νησί εἶναι πράγματι ἀξιοσημείωτη.

Ἀξιοπρόσεκτη, ἐξ ἄλλου, εἶναι και ἡ διαφοροποίηση τών ἀρχαίων εἰδήσεων ἀναφορικά μέ τόν ἀριθμό και τίς ὀνομασίες τών νήσων τών Μαγνήτων· εἰδικότερα, ὁ *Σκύλαξ* ἀναφέρει τέσσερα νησιά μέ τή σειρά *Σκύρος, Ἴκος, Πεπάρηθος, Σκιάθος*⁸⁶. μέ διαφορετική κατεύθυνση, δηλαδή ἀπό δυσμάς πρός ἀνατολάς, και μέ ἕνα ἐπί πλέον νησί ὁ *Στράβων* παραθέτει τά «ἐν ὀνόματι» νησιά πού εἶναι *Σκιάθος τε και Πεπάρηθος και Ἴκος, Ἀλόννησός τε και Σκύρος*⁸⁷. Ἡ ἀφερεγνότητα τοῦ *Πλινίου* γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτή ἀπό τά ἐπόμενα· ἔτσι, ἡ μέν *Σκύρος* μνημονεύεται ἀναφορικά μέ τόν Παγασητικό κόλπο⁸⁸, ἡ *Πεπάρηθος* και ἡ *Σκιάθος* μέ τόν Ἄθω⁸⁹ και τέλος ἡ Ἀλόννησος

85. Βλ. Müller, ad loc.

86. Σκύλαξ 58 (GGM, τόμος I, 1882, ἐκδ. C. Müller) «... κατ' Ἑρέτριαν Σκύρος και πόλις, Ἴκος (αὕτη διπόλις), Πεπάρηθος (αὕτη τρίπολις και λιμήν), Σκιάθος (αὕτη διπόλις και λιμήν)».

87. Στράβων 9.5.16 «Πρόκεινται δέ τών Μαγνήτων νήσοι συχνάι μέν, αἱ δ' ἐν ὀνόματι Σκιάθος τε και Πεπάρηθος και Ἴκος, Ἀλόννησός τε και Σκύρος ὁμωνύμους ἔχουσαι πόλεις».

88. Πλίν. *H. N.* 4.12.72 (Loeb, H. Rackham, 1969) «Pagasicus sinus ante se habet ... Scyrum ... Cycladum et Sporadum extimam, ... Scandiram».

89. Αὐτ., «Athos ante se (sc. habet) IV, Peparethum cum oppido, quondam Enoenum dictam ..., Sciathum ...»· κατά τή μετάφραση τής ἐκδοσης ἡ *Πεπάρηθος* ταυτίζεται μέ τό *Πιπέριον*, τήν πλησιέστερη στόν Ἅγιο Εὐστράτιο νησίδα τής συστάδας.

τοποθετείται μεταξύ της Χερσονήσου της Καλλιπόλεως καί της Σαμοθράκης⁹⁰. Μιά τελευταία μνεία, επίσης δηλωτική των δυσχερειών της έρευνας, προέρχεται αυτή τη φορά από τόν Στέφανο τόν Βυζάντιο, s.v. *Πεπάρηθος· νήσος τών Κυκλάδων, ὁμώνυμον ἔχουσα πόλιν*⁹¹.

Ἐκεῖνο, λοιπόν, πού μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ εἶναι ὅτι ἀφ' ἑνός μὲν εἶναι πολύ δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο νά ἀσκήθηκε ἐπίδραση ἀπό ἄλλη πηγή καί μόνο γιά τόν λόγο ὅτι ἡ λέξη *Σκόπελος* συναντᾶται γιά πρώτη φορά στή *Γεωγραφία*· ἀφ' ἑτέρου, ὅτι ἡ ἀνωμαλία τοῦ κειμένου ἐπενεργεῖ καθοριστικά στή χαρτογράφηση, ἡ ὁποία τελικῶς εἶναι σάν νά «ὁμολογεῖ» τή σχέση της μέ τό κείμενο. Ἀπομένει, ὥστόσο, νά διερευνηθεῖ, στό μέτρο φυσικά τῶν δυνατοτήτων, ἡ «ιδιοτροπία» αὐτῆς τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Σχετικά μέ τήν παράλειψη τῆς λέξεως *νήσος* ὁ Müller (ad loc.) παρατηρεῖ πῶς ἂν ἡ λέξη *Σκόπελος* ἦταν τό ὄνομα νησιοῦ, τότε ὁ γεωγράφος θά πρόσθετε δίπλα καί τή λέξη *νήσος*, δικαιολογώντας βέβαια ἔτσι καί τήν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου πού ἐπιχειρεῖ καί κατά τήν ὁποία ἡ *Σκόπελος* εἶναι πόλη τῆς νήσου *Πεπαρήθου*⁹². Εἰδικότερα δέ ὡς πρός τήν ὀνομασία *Σκόπελος* ὁ

90. H. N. 6.12.74· στή μετάφραση τῆς ἴδιας ἐκδοσης πρόκειται γιά τή *Σκόπελο* (sic).

91. Ἐκδ. A. Meineke, Berlin 1859 (ἀνατ. Graz 1956).

92. Νομίζω πῶς εἶναι πολύ χαρακτηριστικές οἱ παρακάτω ἀπόψεις ἐλλήνων μελετητῶν ὡς πρός τό γενικότερο θέμα *Πεπάρηθος - Σκόπελος*. Ἔτσι, ὁ Ραγκαθῆς (Τά Ἑλληνικά, ἥτοι περιγραφή γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογική καί στατιστική τῆς Ἀρχαίας καί Νέας Ἑλλάδος, συνταχθεῖσα ὑπό Ἰακώβου Ρ. Ραγκαθῆ καί ἐκδοθεῖσα ὑπό Κων/νου Ἀντωνιάδου, τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις 1854, σελ. 52.53) σημειώνει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος πρῶτος χρησιμοποιεῖ τό ὄνομα αὐτό (sc. *Σκόπελος*) καί δείχνει ὅτι «τότε κατά πρῶτον ἡ νήσος ἐρμωθεῖσα ἴσως, ὠνομάσθη οὕτως». Ἀπό τή μονογραφία τοῦ Σ. Α. Οἰκονόμου (S. A. Oikonomos, Ἡ νήσος *Πεπάρηθος*, Ienae 1883) εἶναι τά ἀκόλουθα σημεία· μετά τή Σκιάθου καί τήν *Πεπάρηθον* ὁ Πτολεμαῖος μνημονεύει, κατά τόν συγγραφέα, καί τρίτο νησί μέ «ὄνομα πιθανῶς εἰς ἄλλην τινα νησίδα τοῦ συμπλέγματος... ἀνήκον καί κατά πρῶτον ὑπό τοῦ Πτολεμαίου ἀναφερόμενον» (σελ. 15, χωρίς τεκμηρίωση)· καί παρακάτω «ὅτι δέ ὁ Πτολεμαῖος ἀναγράφων τήν μικράν καί ἄσημον *Σκόπελον* μεταξὺ *Πεπαρήθου* καί *Σκύρου* οὐδεμίαν ἀξίαν αὐτῇ ἀπεδίδου, ἡ οὐδεμίαν ἀκριβῆ καί ὠρισμένην γνώσιν περὶ αὐτῆς εἶχε...» (σελ. 15.16)· ἀκόμη, κατά τόν Οἰκονόμου, δέν εἶναι κατανοητή ἡ ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος «*Σκόπελος* εἰς τήν σκοπελῶδεις ἀκτάς ἔχουσιν εὐφορον καί αἰπεινήν *Πεπαρήθον*» (σελ. 15). Οἱ Κ. Παπαμιχαλόπουλος - Γ. Κρίτσας (Αἱ ἑλληνικαὶ νῆσοι, Ἐν Ἀθήναις 1911, σελ. 110) παρατηροῦν ὅτι «ἡ ἀρχαία *Πεπάρηθος* ἡ ὀνομαζομένη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καί *Πεπάρηθος* αἰπεινή, τούτεστι βραχώδης ἢ σκοπελῶδης, καλεῖται νῦν *Σκόπελος* λαθόντος τοῦ χαρακτηριστικοῦ ἐπιθέτου αἰπεινή, κατά μετάφρασιν εἰς σκοπελῶδη, τήν θέσιν τοῦ κυρίου ὀνόματος, μετά τό ἔτος 1300 μ.Χ.». Στήν πρόσφατη μονογραφία (Ἄ. Ἀ. Σάμψων, Ἡ νήσος *Σκόπελος*, Ἱστορική καί ἀρχαιολογική μελέτη, Ἀθήναι 1968) καί στό σχετικό μέ «Τό ὄνομα τῆς νήσου» κεφάλαιο (σελ. 74.75) παρατίθενται πολλὰ ἀκατανόητα (!), ἀπό τά ὁποῖα καί ἡ ἐπόμενη ὑπόσημείωση (σελ. 75, σημ. 1): «Εἶναι ἀμφίβολον νά δεχθῶμεν τήν γνώμην τοῦ Müller, ὁ ὁποῖος κατατάσσει τό ὄνομα *Σκόπελος* εἰς ἐν ἀρχαιότερον γλωσσικόν ἰδίωμα. Κατ' αὐτόν τό ὄνομα τοῦτο ὑπῆρχεν ἀπό παλαιωτάτων χρόνων» (!).

ἴδιος ἐπισημαίνει ὅτι «*vereor ne Σκόπελος nomen glossator addiderit*». Τό νά ἀποτελεῖ ἡ λέξη αὐτή «γλῶσσημα» φαίνεται, κατά τήν ἀποψή μας, πιθανό, ἐπειδὴ ἡ σημασία τοῦ «ὑψους» πού περικλείει μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ ἐκείνη τοῦ «δεικνύω, φανερώνω» πού ἴσως ἐμπεριέχεται στήν ἐρμηνευόμενη λέξη *Πεπάρηθος*⁹³. Σύμφωνα μέ τή γλωσσική αὐτή τεκμηρίωση⁹⁴ καί λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία ἔνα «γλῶσσημα» μπορούσε νά ἐνσωματωθεῖ στό κείμενο κατά τήν ἀντιγραφή, τό χωρίο ἀποκαθίσταται ὡς ἐξῆς: *Πεπάρηθος νῆσος καί πόλις*. Ὅσο δέ αἱ τόν χρονικό προσδιορισμό τῆς λέξεως *Σκόπελος*⁹⁵, μέ βάση τόν ἱστορικά θεμελιωμένο βίو τοῦ ἁγίου Ρηγίνου πού ἔγινε ἐπίσκοπος *Σκοπέλων* (sic) καί μαρτύρησε στό νησί τό 362⁹⁶, θεωροῦμε πῶς ὁ 4ος αἰ. συνιστᾷ ἕνα ὄριο μᾶλλον ἀσφαλές⁹⁷. Παράλληλα, δέν ἐπιδέχεται ἀντίρρηση τό γεγονός ὅτι ἡ παρεῖσφρηση αὐτή τοῦ «γλωσσήματος» στό κείμενο καί ἡ ἀδυναμία ἢ ἔστω δυσκολία ἐντοπι-

93. Σύμφωνα μέ τό LS (ἐλλ. μτφρ.), s.v. *πεπαρεῖν* «τό ὄνομα τῆς νήσου Πεπαρήθου ἐκ τῆς αὐτῆς ρίζης παράγεται»· τό *πεπαρεῖν* πού εἶναι ἀπαρέμφ. ἀορ. θ' ἀπαντᾷ μόνο στόν Πίνδαρο, *Πυθ.* 2,57 (*varia lectio πεπορεῖν*, Ἑσυχ., s.v. *δοῦναι*), κατά Ἑσυχ., s.v. *ἐνδείξει, σημήναι*, εἶναι σπάνιος ὁρος κατά Chantraine (*Dict. Étym.*, s.v.) καί παραμένει ἀνεξήγητος· αὐτόθι, ἀλλά καί στά λεξικά TLG καί LSJ⁹ δέν σχετίζεται μέ τό ὄνομα *Πεπάρηθος*, ἐνῷ γιά τό ἐπίθημα -θος βλ. περισσότερα στόν Chantraine (*La formation des noms en grec ancien*, Paris 1933 (ἀν. 1968), σελ. 365,366, ὅπου καί οἱ ἀνάλογες ὀνομασίες *Κικύνθηος*, *Κάνηθος* κ.ἄ.). Ἐν σχέσει μέ τή «γλῶσσα» *Σκόπελος* ἐτυμολογεῖται (Chantraine, *Dict. Étym.*, s.v. *σκέπτομαι*) ἀπό *σκοπός* (*σκοπιά*, ἀπό ἀρχαίους γραμματικούς) καί μέ τή σημασία «ὑψος, θράχια» κ.ἄ.: κατά Ἑσυχ., s.v. *σκόπελος· ὑψηλός τόπος, ἡ πέτρα ἢ ἀκρώρεια, ἀφ' ἧς ἐστὶ σκοπεῖν τά κύκλα*, καί *ἐξέχουσα εἰς θάλασσαν πέτρα. οἱ δὲ ἀκρόπολις*.

94. Ἐνδεικτικός εἶναι ὁ χαρακτηρισμός ἡ *αἰπεινή Πεπάρηθος* πού παραδίδει ὁ Διονύσιος ὁ Περιηγητής, *Περιήγησις τῆς οἰκουμένης*, στίχος 521 (ἐκδ. G. Bernhardt, Leipzig 1828 (ἀν. Hild. 1974))· αὐτ. Ἀνωνύμου *Παράφρασις, ἡ ὑψηλὴ Πεπάρηθος*.

95. Ἄλλες, παρεφθαρμένες, ὀνομασίες εἶναι ὁ *Σκόπελος*, τό *Σκόπελο* βλ. Π. Ζερλέντου, «Ἀλόννησος», *Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς* 1 (1918) 88,89.

96. *Bibliotheca Sanctorum*, τόμος XI (1968), s.v. Regino· θανατώθηκε στήν τοποθεσία «Παλιό Γεφύρι», ἐξω ἀπὸ τήν πόλη Σκόπελο, στίς 25 Φεβρουαρίου 362.

97. Οἱ ἐπόμενες μαρτυρίες περιορίζονται στόν 6ο καί στόν 10ο αἰ., καί πῶς συγκεκριμένα στόν *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλέους (ἐκδ. E. Honigsmann, *Le Synecdémios d'Hieroclés et l'opuscule géographique de Georges le Chypre*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, fasc. 1, Bruxelles 1939) 643.4 *νῆσος Σκέπολα*· πρόκειται γιά τήν πόλη Σκόπελο τῆς νήσου Πεπαρήθου (σημερινῆς Σκοπέλου) κατά τό σχόλιο τοῦ ἐκδότη, ὁ ὁποῖος στή συνέχεια παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά, ὅτι δηλαδή «ὁ Ἱεροκλῆς ἢ κάποιος κωδικογράφος ἐθέωρῃσε τὴ Σκόπελο νησί, ὅπως τήν Πάνορμο τῆς Κεφαλληνίας. Δέν πιστεύουμε ὅτι ἡ Σκόπελος εἶναι τό νησί Λιαδρόμια ἢ Χιλιδρόμια, ἢ ἀρχαία Ἴκος»· στό 643.5 *νῆσος Πεπαρίσθος* (sic) ἀντιστοιχεῖ, κατά τόν ἴδιον, ἡ Σκόπελος. Ἡ ἴδια γραφή τῆς ὀνομασίας ἀλλά καί ἡ ἴδια ἀποψη καί στή δευτέρη μαρτυρία, ἀπὸ τόν Κων/νο Πορφυρογέννητο, *Περὶ θεμάτων* 2.40 *Δεύτερον θέμα Μακεδονίας· νῆσος Σκίαθος, νῆσος Σκέπολα, νῆσος Πεπάρηθος* (ἐκδ. A. Pertusi, *Studi e Testi* 160, Città del Vaticano 1952).

σμού του, είχε ως επακόλουθο τη διατήρηση των τεσσάρων νησιών της συστάδας (Σκιάθος, Πεπάρηθος, Σκόπελος, Σκύρος) καί στους έντυπους πλέον χάρτες της *Γεωγραφίας*⁹⁸. Τελικώς, παρ' όλα αυτά είναι βεβαία η ταύτιση της σημερινής Σκοπέλου με την αρχαία *Πεπάρηθο*· αυτό τό «φρόντισαν» όχι τόσο οι πολλές πράγματι αρχαίες μαρτυρίες αλλά εκείνες που κάνουν αναφορά στο ιδιαίτερο γνώρισμα του νησιού, δηλαδή στο κρασί του⁹⁹. Η «μοιρασιά» όμως της τύχης δέν έγινε ούτε εδώ αμερόληπτα καί έννοοῦμε τά νησιά τά κείμενα ανατολικώς της Σκοπέλου, από τά όποια τά μεγαλύτερα είναι ή σημερινή 'Αλόνησος, ή Κυρά Παναγιά (ή Πελαγονήσι ή Πέλαγο) καί ή Περιστέρα (ή τό Ξερό ή Ξερνήσι).

Ειδικότερα σέ ὅ,τι αφορά τή σημερινή 'Αλόνησο¹⁰⁰ ή *'Ηλιαδρόμια*¹⁰¹ καί κοινώς *Λιαδρόμια* καί *Χιλιοδρόμια*¹⁰² έχει ὑποστηριχτεί πώς είναι τό μόνο νησί πού ἀπώλεσε τό ἀρχαίο ὄνομά του (ή *'Ικός* ή *'Ικος*) καί ὅτι τή σημερινή ὀνομασία του τήν ἔλαβε «ὅλως αὐθαιρέτως» τό 1836 ἀπό τό Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν τοῦ νεοσύστατου τότε ἑλληνικοῦ βασιλείου¹⁰³. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους καί συγκεκριμένα μέ τήν ἤδη μνημονευθεῖσα κατάταξη τοῦ Σκύλακος καί ἐκεῖνη τοῦ Στράβωνος, ή σημερινή 'Αλόνησος είναι ή ἀρχαία *'Ικος* ή *'Ικός*¹⁰⁴. ἐκτός ὅμως ἀπό τό στοιχείο αὐτό, ή ὀνομασία *Λιαδρόμια* πού, ὅπως πιστεύεται, είναι παραφθορά τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀνόματος τῆς νήσου *Διάδρομοι*¹⁰⁵, ἀλλά καί ή λατινική ὀνομασία *Dromos* πού

98. Σύμφωνα μέ ὅσα παρατηρήσαμε στό οἰκείο μέρος τό πρόβλημα γίνεται ἀντιληπτό μόνο στοὺς χάρτες τῶν ἐκδόσεων τῆς ὑπ' ἀρ. 3 κατηγορίας. Ἀεῖζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ γνωστός φλαμανδός γεωγράφος M. D. Dapper (*Description exacte des îles de l' Archipel*, Amsterdam 1703, σέ μετάφραση ἀπό τά φλαμανδικά) διαπράττει τό ἴδιο σφάλμα, σχετικά δέ μέ τήν Πεπάρηθο ἀναφέρει (σελ. 256) ὅτι «à présent» ὀνομάζεται Lemene καί στοὺς ναυτικούς χάρτες Lanio, ή Lasani, Seraquino ή Opula, ἐνῶ τή Σκόπελο τήν τοποθετεῖ στά ἀνατολικά τῆς Σκιάθου.

99. Σοφ. Φιλ. 54 τήν *εὐβοτρυν Πεπάρηθον*. Ἀριστοφ. ἀπόσπ. 323 = 317 Κ *οἶνον δέ πίνειν οὐκ ἔασω Πράμνιον, / οὐ Χίον, οὐχί Θάσιον, οὐ Πεπαρήθιον, / οὐδ' ἄλλος ὅστις ἐπεγερεῖ ἐμβολον*. Πλίν. Η. Ν. 4.12.72 (στή σημ. 89). Τό 1791 στή *Γεωγραφία Νεωτερική* οἱ Δημητρίεις Δανιήλ Φιλιππίδης καί Γρηγόριος Κωνσταντᾶς σημειώνουν «μάλιστα ἀμπέλια ὅπου κἀνουν ἐκεῖνο τό θαυμαστό κρασί ὅπου τήν κἀμει ἀκουστή» (ἐκδ. μέ ἐπιμέλεια Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1988, σελ. 243).

100. Οἱ ἐφεξῆς παρατηρήσεις ἀπομακρύνονται ἀπό τό θέμα τῆς ἐργασίας, τίς συμπεριέλαβα ὅμως ἐπειδὴ θέλω νά πιστεύω ὅτι ἀποτελοῦν συμβολή.

101. Ὅπως στόν χάρτη τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ (Γ.Υ.Σ.).

102. Πθλ. *Λιοδρόμια*, *Χελιοδρόμια* κ.ά.· θλ. παρακάτω, σὴμ. 105.

103. Καί ἄλλα καί Ἰ. Σαρρῆς, «Τίς ή ἀρχαία 'Αλόνησος», *Ἀθηνά* 36 (1924) 214.

104. Οἱ ἄλλες ἀρχαίες μαρτυρίες προέρχονται ἀπό τόν Στέφ. Βυζ., s.v. *'Ικος*· *νήσος τῶν Κυκλάδων προσεχής τῇ Εὐβοίᾳ*..., καί ἀπό τόν Ἡσυχ., s.v. *'Ικιάδες*· αἱ ἐξ *'Ικου* τῆς νήσου.

105. Κατά τόν Ἀμαντό (Κ. Ἀμάντου, «Παρατηρήσεις τινές εἰς τήν Μεσαιωνικήν Γεωγραφίαν», *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 53.54 [= τοῦ ἰδίου, «Γλωσσικά Μελετήματα», *Ἀθηνά*, Σειρά

συναντᾶται, ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., στοὺς ἔντυπους χάρτες τῆς *Γεωγραφίας*¹⁰⁶ διατηροῦν, ὅπως ὑποστηρίζουμε, τὴ σημασία τῆς ἀρχαίας ὀνομασίας¹⁰⁷.

Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ἀρχαία Ἀλόννησος; Τό θέμα ἀπασχόλησε ξένους καί Ἕλληνες μελετητές, οἱ ὅποιοι ἐπιχείρησαν τὴν ταύτιση τοῦ νησιοῦ, δέν τόνισαν ὅμως, καί μάλιστα ὅσο θά ἀνέμενε κανεῖς, ὅτι λόγῳ τῶν ἀσαφῶν πληροφοριῶν ἡ προσπάθεια αὐτή καί δύσκολη εἶναι καί, τό κυριώτερο, συνεπάγεται πολλοὺς κινδύνους. Γι' αὐτό θά πρέπει ἐξ ἀρχῆς νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι οἱ σχετικές πηγές παρέχουν γενικές γεωγραφικές ἀναφορές, ὅπως *Ἀλόννησος νησὺδριον ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει*¹⁰⁸ ἢ *...μικρὰς τῆς νήσου τε καὶ πόρων ἐλαχίστων*¹⁰⁹, ἐνῶ ἡ ἐπανάληψη τῆς μνείας τοῦ Στράβωνος θά ἦταν, νομίζω, πλεονασμός¹¹⁰. Πάντως, τό πῶς χαρακτηριστικό εἶναι πῶς μολονότι μᾶς ἔχει διασωθεῖ ὁλόκληρος λόγος, ὁ *Περὶ Ἀλοννήσου* (VI) — πού ὡς γνωστὸν ἀποδίδεται σὺν ρήτορα Δημοσθένει¹¹¹ — ἡ γνώση μας παραμένει «στάσιμη», ὅπως πολὺ εὐγλωττα τό πιστοποιεῖ τό ἐπόμενο χωρίο ἀπὸ τὴν «Λιβανίου ὑπόθεσιν»· ἡ Ἀλόννησος ἦν μὲν τό *Ἀθηναίων ἀρχαίων κτῆμα*, κατὰ δέ τούς *Φιλίππου καιρούς* ὑπὸ ληστῶν κατεῖχετο, οὐς ἐκβαλὼν ὁ Φίλιππος ἀπαιτοῦσι μὲν τοῖς Ἀθηναίοις τὴν νῆσον οὐκ

διατριβῶν καί μελετημάτων 2, ἐν Ἀθήναις 1964, σελ. 264.265] οἱ ὀνομασίες *Χελιδρόμια* καί *Ἥλιοδρόμια* εἶναι πλαστές, «ἐξελληνισμός δῆθεν», ἐνῶ ἡ ἀληθινὴ ὀνομασία πού «πράγματι λέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ» εἶναι *Λιαδρόμια* (*Λιαδρομίτης*, τό ἐθνικό). Ὁ ἴδιος περαιτέρω καί μετὰ τὴν ταύτιση τῆς νήσου μὲ τούς μεσαιωνικοὺς *Διαδρόμους* παρατηρεῖ πῶς ἡ γλωσσικῶς γνωστὴ μεταβολὴ τοῦ δ σέ λ (Ὀδυσσεύς - Λυσσέας, Αἰδηψός - Ληψό κ.ἄ.) αἰτιολογεῖ τὴ σημερινὴ *Λιαδρόμια*· ἡ ἀποψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε, τό ἴδιο ἔτος, καί ἀπὸ τὸν Σαρρῆ (στή σημ. 103), σελ. 215· πθλ. Ζερλέντη (στή σημ. 95), σελ. 58.59.

106. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ συναντᾶται στὸν «νέο χάρτη τῆς Ἑλλάδος» (Graetia nova tabula) θλ. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Πτολεμαίου, σελ. 49.50, ὅπου ἡ ἔκδοσις τῆς Βενετίας τοῦ 1548.

107. Ἡ λέξη ἴκος ἢ ἰκός ἀπὸ ρίζα *ικ-* μὲ ψῖλωση, πθλ. *ἴκμενος*, ἴξις καί ἱξις, καί μὲ τὴ σημασία «διεῦθυνση, πορεία, ὁμός, φορά», θλ. Chantraine, Dict. Étym., s.v. *ἴκος*, 3, χωρὶς ὅμως μνεία τῆς λέξεως.

108. *Ἀρποκρατίωνος, Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων*, s.v. Ἀλόννησος (ἔκδ. Dindorf, Oxford 1853 (ἀνατ. Groningen 1969)).

109. Demade Oratore Testimonianze e frammenti a cura di V. de Falco (Collana di Studi Greci, XXV), Napoli < χωρὶς χρονολ. >, ἀπόσπ. 2, σελ. 42 «πάλιν ἐναντιούμενος Ἀλοννησταῖται λέγει· ὑπὲρ μικρὰς τῆς νήσου τε καὶ πόρων ἐλαχίστων μέλλετε διαφέρεσθαι πρὸς Φίλιππον, ὦ ἄνδρες...»· τό ρητορικό αὐτό γύμνασμα πού συντάχθηκε γιὰ σχολικὴ χρῆσις ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν ἀγνωστο θυζαντινὸ στὸν Δημάδη, τὸν σκληρὸ ἀντίπαλο τοῦ Δημοσθένους, ἀποτελεῖ δὲ ἀπάντησι στὸν φερόμενο ὡς Δημοσθένειο (VII) λόγο «Περὶ Ἀλοννήσου», γιὰ τὸν ὁποῖο θλ. τὴν μεθεπόμενη σημ.

110. Ὁ Στεφ. Βυζ., s.v. σημειώνει «Ἀλόννησος περὶ ἧς Φίλιππος καί Ἀθηναῖοι διεφέροντο».

111. Démosthène Harangues t. II, ἔκδ. M. Croiset, «Les Belles Lettres», 1955.

ἀποδίδωσιν, ἑαυτοῦ γάρ εἶναι φησιν, αἰτοῦσι δέ ὑπὸσχνεῖται δώσειν¹¹².

Ἀπό τίς ἀπόψεις πού εἶδαν τὸ φῶς δημοσιότητας, μὲ συνήθως ἐλλιπῇ τεκμηρίωσιν, διακρίναμε δύο τάσεις· ἡ μία πού ἀναζητῆσε τὴν Ἀλόννησο ἀνάμεσα στὰ νησιά τῶν Θεσσαλικῶν Σποράδων καί ἡ ἄλλη πού περιορίστηκε στὸν Ἅγιο Εὐστράτιο (Ἅϊ Στράτη). Ὑπὲρ τῆς τελευταίας ἐκφράστηκαν ὁ Ross¹¹³, ὁ Fredrich¹¹⁴ καί ὁ Ζερλέντης¹¹⁵, τὰ ἐπιχειρήματά τους ὅμως ἀνασκευάστηκαν καί γιὰ ἄλλους λόγους ἀλλὰ καί γιατί τὸ νησί αὐτὸ εἶναι ἡ Νέα ἢ Νέαι τῶν ἀρχαίων¹¹⁶. Ὡς πρὸς τίς Θεσσαλικές Σποράδες χρειάζεται πρῶτα νὰ λεχθεῖ πῶς ἐκτός ἀπὸ τῆ Σκιάθου, τῆ Σκόπελο, τῆ σημερινῇ Ἀλόννησο καί τῆ Σκύρου τὰ ἀξιολογώτερα, ἀπὸ πλευρὰς μεγέθους, εἶναι ἡ Κυρὰ Παναγιά (ἡ Πελαγονήσι ἢ Πέλαγο) καί ἡ Περιστέρα (ἡ τὸ Ξερό ἢ Ξερωνήσι), καί ἀκολουθοῦν ἡ Σκάντζουρα, τὰ Γιούρα καί τὸ Πιπέριον· τὰ δύο τελευταῖα, ὅσο γνωρίζω, δὲν προσέλκυσαν τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν, ἐνῶ ταυτίστηκε, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ βορειότερο νησί καί πάντως ἀπὸ τὰ μικρότερα τῆς συστάδας, δηλαδὴ ἡ Ψαθούρα. Πιὸ συγκεκριμένα, μὲ γνώμονα τὸ χωρίο τοῦ Στράβωνος ὁ Bursian¹¹⁷ τοποθετεῖ τὴν ἀρχαία Ἀλόννησο στὴ Σκάντζουρα¹¹⁸ πού βρίσκεται μεταξύ τῆς Ἴκου καί τῆς Σκύρου. Παρ' ὅλο πού ἐστὶ παρακάμπτεται ἡ μεγαλύτερη σὲ μέγεθος Κυρὰ Παναγιά, ἡ ἀποψη δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμη, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ὑποστηριχθεῖ καί γιατί ἡ ἀρχαία ὀνομασία Σκάνδιρα δικαιολογεῖ τὴ σημερινῇ Σκάντζουρα¹¹⁹. Ἡ ἀνατολικά τῆς Ἴκου

112. Αὐτ., σελ. 44.

113. L. Ross, *Wanderungen in Griechenland in Gefolge des Königs Otto und der Königin Amalie*, Mit besonderer Rücksicht auf Topographie und Geschichte..., Halle 1851², τόμος II, σελ. 47 ἔ.

114. O. C. Fredrich, *Halonnesos*, Posen 1905, σελ. 18 συνάπτει τὴν ὀνομασίαν Ἀλόννησος (ἀλῶν-νῆσος) μὲ τὸ τοπωνύμιον τῆς νήσου Ἀλωνίσι, πού ὅμως εἶναι παραφθορά τοῦ ὑποκοριστικοῦ ἀλωνίσι (= ἀλωνάκι). Ὡς πρὸς δὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Πλινίου πού ὁ ἴδιος χρησιμοποίησε βλ. παραπάνω, σελ. 142.

115. Κατ' αὐτόν, σελ. 47.48 (βλ. τὴ σημ. 95) ἡ Ἀλόννησος «ἀπώλεσε τὸ ὄνομά της καί ὠνομάσθη Ἀϊστράτης»· παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι προγενέστερος μελετητής ('Α. Μοσχίδης, Ἡ Λήμνος ἦτο ἱστορικὸν δοκίμιον τῆς νήσου ταύτης, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1907, τεύχος Α', σελ. 40-42) «προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ἐπὶ ἀδοκίμων ἐρευνῶν νεωτέρων συγγραφέων ἐρειδόμενος ὅτι ἡ Νέα καί Νέαι καλούμεναι εἶναι ὁ Ἀϊστράτης».

116. Στόν Στέφ. Βυζ., s.v. Νέαι· νῆσος πλησίον Λήμνου ἐν ᾗ Φιλοκτῆτης κατὰ τινὰς ἐδήχθη ὑπὸ ὕδρου. Ἐκλήθη δὲ ἀπὸ τοῦ προσήξασθαι Ἡρακλέα· τῇ νήσῳ Neam, quae Minervae sacra est, ὁ Πλίνιος, *H. N.* 4.12.72 τὴν τοποθετεῖ πρὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου· οἱ Δημητρίεις, *Γεωγραφία Νεωτερική*, σελ. 247 (παραπάνω, σημ. 99) σημειώνουν ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ἀϊστράτη «ἐλέγουνταν ἀπὸ τοὺς παλαιούς Νέα καί Νέαι».

117. C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, Leipzig 1872, τόμος II, σελ. 390.

118. Πιθανότερη θεωρεῖ τὴν ταύτιση αὐτὴ καί ὁ Οἰκονόμου, σελ. 9, σημ. 1 (παραπάνω, σημ. 92).

119. Ἡ Σκάνδιρα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε νησιά — καί μάλιστα τὸ τελευταῖο στὴ σειρά — πού ὁ Παγασητικὸς κόλπος ante se habet κατὰ τὸν Πλίνιο, ὅ.π., βλ. καί σημ. 88. Πρέπει

Περιστέρα αναγνωρίστηκε από τόν Ραγκαβή καί από τόν Lolling¹²⁰, ή περαιτέρω δέ αιτιολόγηση τοῦ πρώτου σχετίζεται μέ τό ὅτι «ή νήσος αὕτη κατακλύζεται πολλάκις ὑπό τῶν θαλασσίων ὑδάτων ἐξ οὗ προήλθε φαίνεται καί τό ἀρχαῖον ὄνομα Ἀλόννησος» (σελ. 57)¹²¹. Ἐπικαλούμενος τό ὕψος (260 μ.) τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ ὁ Σαρρής¹²² ἀπορρίπτει τήν ἄποψη τοῦ Ραγκαβή καί συμμεριζόμενος, στή συνέχεια, τή γνώμη τοῦ Σκαβέντζου¹²³ ἀποδεικνύει μέ «τρία σπουδαῖα ἐπιχειρήματα» ὅτι ἡ Ψαθούρα¹²⁴ εἶναι ἡ ἀρχαία Ἀλόννησος. Τό πρῶτο ἀφορᾷ τή «στρατηγική θέση» τοῦ νησιοῦ, ἡ ὁποία ὡς «βορειοτάτη... πρόσκειται εἰς τήν Μακεδονίαν», θά χρησίμευε δέ στόν βασιλέα Φίλιππο «ὡς σταθμός θαλάσσιος μεταξύ Μακεδονίας καί τοῦ τότε μόλις καταληφθέντος Ὀρεοῦ». Τό νησί, κατά τόν ἴδιον, εἶναι «ὄντως ἀλόννησος, δηλαδή χθαμαλή νήσος (ἀλῶν νήσος)» καί ἀπό τήν ἄποψη αὕτη εἶναι ἐνδεικτική ἡ σημερινή ὀνομασία του· τό τρίτο, τέλος, ἀπαιτᾷ «τά λείψανα τῆς πόλεως, ἅτινα... θαλασσεύουσιν», κατά τίς μαρτυρίες τῶν Δωδεκανήσιων σφουγγαράδων καί ἄλλων ἀλιέων. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σαρρή ὄχι μόνο δέν θεμελιώνεται¹²⁵ ἀλλά στερεῖται, ὅπως φαίνεται, καί λογικῆς σκέψης, γιατί πῶς μιά νήσος, ἡ ὁποία «10 μόλις μέτρα ὑψουμένη ἐκ τῆς θαλάσσης πρὸς δυσμάς, δι' ὃ καί ἐν καιρῷ τρικυμίας φαίνεται κατά μέγα μέρος κατακλυζομένη ὑπό τῶν θαλασσίων κυμάτων», πῶς λοιπόν μπορεῖ νά ἐπιβῇ μας ὁρμητήριο ἀπό τόν βασιλέα τῶν Μακεδόνων;

Κατά τήν ἄποψή μας εἶναι δυνατή ἡ ταύτιση τῆς ἀρχαίας Ἀλόννησου μέ τό πέμπτο σέ μέγεθος νησί τῶν Θεσσαλικῶν Σποράδων, δηλαδή μέ τήν Κυρά Παναγιά ἢ Πελαγονήσι ἢ Πέλαγο¹²⁶. Ἡ φυσική

νά παρατηρηθεῖ πῶς ἡ ἄποψη τοῦ Bursian υἱοθετήθηκε σέ νεώτερες ἐκδόσεις, βλ. Murray's Classical Atlas for schools, ed. G. B. Grundy, London 1917² (ἀνατ. 1963) καί Everyman's Classical Atlas, ed. J. O. Thomson, London 1966³.

120. Τό ὄνομα τοῦ Lolling μνημονεύεται στή βιβλιογραφία, χωρίς ὅμως τή σχετική παραπομπή, γι' αὐτό καί διατηρῶ ἐπιφυλάξεις· στοῦ ἰδίου πάντως H. G. Lolling, *Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877*, Stuttgart 1877 (ἀνατ. Berlin, Reimer 1989) ἐξετάζονται ὁρισμένες περιοχές τῆς Ἑλλάδος (Εὐβοία, Βοιωτία, Φθιώτιδα, Φωκίδα, Αἰτωλο-ακαρνανία).

121. Παραπάνω, σημ. 92.

122. Παραπάνω, σημ. 103, *passim*.

123. Δέν ἔχω ἐλέγξει τή σχετική παραπομπή.

124. Πολύ κοντά στήν Ψαθούρα ὑπάρχει καί ἓνα ἄλλο, ἀκόμη μικρότερο νησί, τό Ψαθονήσι.

125. Χαρακτηριστική πρὸς τήν κατεύθυνση αὕτη εἶναι ἡ παρατήρησή του (σελ. 220), ὅτι «ἡ σμικρότης τῆς νήσου δέν πρέπει νά γεννᾷ δυσκολίαν τινά ..., ἐφ' ὅσον καί ἡ μικρά Δῆλος ὑπῆρξε πάλαι ἡ ἐπισημοτάτη τῶν Κυκλάδων».

126. Τή νήσο ὁ μέν Οἰκονόμου, σελ. 8, σημ. 4 (παραπάνω, σημ. 92) τήν ταυτίζει μέ τήν ἀρχαία Νέα παρατηρώντας πῶς «οὕσα δέ ἱερὰ τῇ Παρθένῳ Ἀθηνᾷ κατά τόν Πλίνιο μετωνομάσθη εἶτα ὑπό τῶν Χριστιανῶν Κυρά Παναγιά θεθεῖσα ὑπό τήν προστασίαν τῆς

κατάσταση του νησιού¹²⁷ εξ αιτίας των δύο ὁρμων εἶναι πολύ χαρακτηριστική ὡς πρὸς τὸ ὅτι *περί ἧς Φίλιππος καὶ Ἀθηναῖοι διεφέροντο*, ἐνῶ τὸ μέγεθος καὶ ἡ θέσις του ὑποδεικνύονται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Στράβωνος· μεῖ ἄλλα λόγια, ἀπὸ τὰ πολλὰ νησιά τῆς συστάδας ὃ ἐν λόγῳ γεωγράφος μνημονεύει, ὅπως ἔχει λεχθεῖ, τὰ «ἐν ὀνόματι» πού λογικῶς εἶναι τὰ μεγαλύτερα, καὶ σέ αὐτὰ ἀνήκει πράγματι ἡ Κυρὰ Παναγιά, ἡ ὁποία παράλληλα εἶναι καὶ τέταρτη στῆ σειρὰ, μετὰ τῇ Σκιάθῳ, τῇ Σκόπελο καὶ τὴν ἀρχαία Ἰκο· συμπίπτει δηλαδὴ καὶ σ' αὐτὸ μετὰ τὴν ἀπὸ δυσμὰς πρὸς ἀνατολὰς περιγραφὴ τοῦ Στράβωνος. Ἡ ταύτιση αὐτῇ ὑπαγορεύεται, τέλος, καὶ ἀπὸ τίς ὀνομασίες τοῦ νησιοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀλόσνησος > Ἀλόνησος¹²⁸ καὶ ἀπὸ τὴ νέα Πελαγο-νήσι, ὀνομασίες πού εἶναι ἄλλωστε δηλωτικὲς τῆς θέσεως τοῦ νησιοῦ, γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖται μιὰ μόνον «ματιά» στὸν χάρτη.

Τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πού ἐξετάστηκαν τελευταῖα στοὺς χάρτες εἶναι τὰ *παρὰ τὴν Ἀττικὴν καὶ ὑπὸ τὴν Εὐβοίαν καὶ αἱ καλούμεναι Κυκλάδες*¹²⁹. πῶ ἀναλυτικά, ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου μνημονεύει 19 νησιά τὰ ὁποῖα στίς δύο αὐτές ομάδες κατατάσσονται ὡς ἐξῆς· στὴν πρώτη ἀνήκουν τὰ νησιά Θῆρα, Κέα, Ἴος, Πολύαιος, Θηρασία, Σύρος¹³⁰, Δήλος, Ὠλῖαρος, Κύθνος, Ρήνεια καὶ στῇ δευτέρῃ τὰ νησιά Ἀνδρος, Τήνος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος καί, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Πτολεμαίου, *μεσόγειοι*¹³¹ *Σερίφου, Φολεκάνδρου*¹³²,

Θεοτόκου»· ὁ Σαρρῆς, σελ. 222 μετὰ τὴν *Εὐδαμία* ἢ *Σολυμνία* (πρόκειται ὁμως γιὰ δύο νησιά πού μαζί μεῖ ἄλλα ὁ Πλίνιος *H. N.* 4.12.72 τὰ τοποθετεῖ πρὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου) ὡς τὸ σχετικῶς εὐφορώτερο νησί τῆς συστάδας, ἐνῶ ὁ Bursian, ὁ.π., καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν καὶ οἱ μνημονευθέντες ἄτλαντες, μετὰ τὴν *Πολύαιγο*· τὴν ἀναφέρει, μαζί μετὰ τῇ *Scandile*, ὁ λατίνος γεωγράφος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Pomponius Mela, *De situ orbis* 2.7 (ἐκδ. Λειψίας 1807). Στὰ σχετικὰ λήμματα τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν «Ἥλιος» καὶ «Πάπυρος» ταυτίζεται καὶ μετὰ τὴν *Eúthura* ἢ *Eúthuro* τοῦ Πλινίου, αὐτ., ὅπου ὁμως ἡ γραφὴ *Euthia*.

127. Ὁ γεωγράφος Dapper, σελ. 255 (παραπάνω, σμ. 98) δέχεται, ὅπως φαίνεται, τὴν ταύτιση αὐτῇ μετὰ τὴν παρατήρηση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μακρόστενο νησί μετὰ δύο ὁρμους πού εἶναι ὁμως ἐπικίνδυνοι γιὰ τὴ εἰσοδὸς τους εἶναι στενὴ. Ὁ σκιαθίτης μελετητῆς Οἰκονόμου (παραπάνω, σμ. 92) ἀναφερόμενος στὸ νησί γράφει· «τὴν κατάφυτον ταύτην νῆσον ἐπισκέφθημεν ἐν ἔτει 1866 ὅτε πρὸς τὴν Χαλκιδικὴν ἐπὶ ἱστιοφόρῳ πλοίῳ ἐπλέομεν· πρὸς βορρᾶν ὥραιοι φυσικὸς λιμὴν Πλανήτης καλούμενος εἰς ὃν προσωρμίσθημεν κωλυόμενοι τοῦ περαιτέρω πλοῦ ὑπὸ τῶν σφοδρῶν ἐτρίσων».

128. Βλ. τὸν σχετικὸ σχολιασμὸ τοῦ Στράβωνος 13.2.5 «Καλοῦνται δ' Ἐκατόννησοι συνθέτως, ὡς Πελοπόννησος, κατὰ ἔθος τι τοῦ Ν γράμματος πλεονάζοντος ἐν τοῖς τοιοῦτοις, ὡς Μυόννησος καὶ Προκόνησος λέγεται καὶ Ἀλόνησος, ὥστε Ἐκατόννησοί εἰσιν, οἷον Ἀπολλωνόνησοι, Ἐκατος γάρ ὁ Ἀπόλλων· παρὰ πᾶσαν γάρ δὴ τὴν παραλίαν ταύτην ὁ Ἀπόλλων ἐκτετίμηται μέχρι Τενέδου».

129. *Γεωγραφία* 3.14.23 καὶ 24.

130. Ἀντὶ αὐτῆς τῆς ὀνομασίας οἱ χάρτες ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν κωδικῶν παραδίδουν *Σκύρος* (Σκῆ-), πβλ. Müller, ad loc.

131. Ἐναντὶ καὶ *τὸ μέσον* de conj. στὸν Müller, ad loc.

132. Τίς παραφθορὲς τοῦ ὀνόματος βλ. Müller, ad loc.

Σικίνου. Ἡ περιγραφή αὐτὴ δὲν χρειάζεται, νομίζω, περαιτέρω διευκρινίσεις· εἶναι ὁλοφάνερη ἡ σύγχυση ποῦ ἐπικρατεῖ στὸν συγκεκριμένο νησιωτικὸ χώρο καὶ ὄχι μόνο σ' αὐτόν, ἀν φέρουμε στὴ μνήμη μας προηγούμενο σημεῖο τῆς ἐργασίας. Ἀναφορικά μὲ τὸ προκειμένο ἄς σημειωθεῖ πὼς κατὰ τὸν γεωγράφο ὁ ἀριθμὸς μόνον τῶν «καλουμένων Κυκλάδων» εἶναι 14 νησιά, μετὰ τὴ μετάθεση ὅμως τῶν πέντε τελευταίων νησιῶν τῆς πρώτης ὁμάδας καὶ τὴν ἔνταξή τους στὴ δεύτερη, δηλαδὴ ὅπως ἀκριβῶς υἱοθετήθηκε στὴν ἔκδοση Müller. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ πάντως τὸ θέμα τοῦ (συνολικοῦ) ἀριθμοῦ τῶν Κυκλάδων ἀλλὰ καὶ σέ ἄλλα παραπλήσια θέματα, ὅπως λόγου χάρη τὸ ζήτημα Κυκλάδες - Σποράδες, οἱ ἀρχαῖες εἰδήσεις εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀσαφεῖς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δυσχεραίνεται τὸ ἔργο τῆς ἔρευνας¹³³. Ἐν τῷ μεταξύ δὲν λείπουν καὶ οἱ εὐτυχεῖς περιπτώσεις καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν νησιῶν στοὺς ἐξετασθέντες χάρτες καὶ τὸ παρεπόμενο καὶ σχετικὸ μὲ τὴ νῆσο Σίφνο ζήτημα· πῶς εἰδικὰ, στοὺς χάρτες τῶν περισσότερων κωδίκων εἶναι σχεδιασμένα 16 νησιά¹³⁴ (ἐναντι τῶν 19 τοῦ κειμένου) καὶ ἐπὶ πλέον, στοὺς χάρτες ὅλων σχεδὸν τῶν κωδίκων ἔχουν ἐπισημανθεῖ τὸ μεγάλο σχῆμα τῆς Σίφνου καὶ οἱ γραφές τεσσάρων πόλεων τῆς (*Σίφνος*, *Σερίφου*, *Φολεκάνδρου*, *Σικίνου*)¹³⁵. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ γίνεται σαφές πὼς τὰ τρία λιγότερα νησιά τῶν χαρτῶν δὲν παραλείπονται, ἀπλοῦςστα «μεταλλάσσονται» σέ «μεσό-γίες» πόλεις τῆς Σίφνου, γιὰ νὰ προέλθει στὴ συνέχεια τὸ γνωστό ἀπὸ τοὺς χάρτες μεγεθυμένο σχῆμα τοῦ νησιοῦ· πρόκειται μὲ ἄλλα λόγια γιὰ μιὰ κατάσταση ποῦ ἀξίζει νὰ ἐξηγηθεῖ. Ἔτσι, κατὰ τὴν πτολεμαϊκὴ γεωγραφικὴ περιγραφή καὶ προκειμένου γιὰ «μικρά» νησιά, ὅπου καὶ ἡ μοναδικὴ παραλιακὴ πόλη, ἡ διατύπωση εἶναι πάντα

133. Στὸ ἔκτενές ὑπόμνημα τοῦ Müller, ad loc. θλ. τίς σχετικές μὲ αὐτὸ κ.ἀ. πηγές· ἄς προστεθεῖ μόνον ὅτι ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος κατατάσσει στίς Σποράδες τὴ Θήρα, τὴ Σέριφο καὶ τὴ Φολέγανδρο. Τὴν «περίεργη γεωγραφικὴ κατάταξη» ὄχι ὅμως τοῦ Πτολεμαίου, ἀλλὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ, ἀναφορικά μὲ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἐπισημαίνει καὶ ὁ Καλαμάκης, σχολιάζοντας πὼς «πρέπει προφανῶς νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐλευθερία τῆς γραφίδας τοῦ ποιητῆ» (Δ. Χ. Καλαμάκη, «Σχηματικὴ παράσταση τῶν Κυκλάδων νήσων στὸν κώδικα Paris. gr. 2771 καὶ μία μετακλασσικὴ μαρτυρία γιὰ τοὺς ἀποικιστές τους», *Παρνασσός* 32 (1990) 31 [= Πρακτικὰ Τριμήρου Αἰγαίου, 21-23 Δεκεμβρίου 1989, Ἀθήναι 1990]· ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι ἀθάσιμη καὶ νομίζω πὼς μὲ ἐλάχιστη προσπάθεια θά εἶχε ἀποφευχθεῖ.

134. Σέ ἑξὶ κώδικες τὰ νησιά εἶναι 16, στοὺς ὑπόλοιπους τρεῖς ἢ ἦταν ἀδύνατη ἡ ἀνάγνωση (Laur. plut. 28.49) ἢ λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι ἀκριβὴς ὁ ἀριθμὸς 20 ἢ ὁ ἀριθμὸς 19 ἀντίστοιχα (Vat. Urb. gr. 82 καὶ Marc. gr. Z 388).

135. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Λαυρεντιανὸ κώδικα, στοὺς χάρτες τοῦ ὁποῖο «δὲν διαβάζεται τίποτα», καὶ ἂν ἐξαίρεθεῖ — γιὰ ἄλλους θέματα λόγους — καὶ ὁ Marc. gr. Z 516, τότε σέ ὅλους τοὺς ἄλλους κώδικες ἀναγνωρίζεται τὸ μεγάλο σχῆμα τῆς Σίφνου· παρατηρήθηκαν ὡστόσο καὶ γραφές τῶν πόλεων σέ ὀνομαστικὴ πτώση (Ambros. D 527 inf. καὶ Burney 111).

ή ἴδια, γιά παράδειγμα *Σίφνου νήσου ἢ πόλις*: ὅταν ὁμως πρέπει νά περιγραφεῖ μιά διαφορετική γεωγραφική πραγματικότητα, ὅπως τῶν ἡπειρωτικῶν ἐδῶ πόλεων τῶν τριῶν νησιῶν (Σερίφου, Σικίνου, Φολεγάνδρου)¹³⁶, τότε ἡ ἀλλαγὴ στὴ διατύπωση εὐλόγο εἶναι νά προκαλέσει σφάλματα, τὰ ὁποῖα, σέ τελικὴ ἀνάλυση, εἶναι εὐεργετικά γιά τὴν ἔρευνα. Ἐπιγραμματικά, λοιπόν, τὸ «θέμα Σίφνος» ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς στενῆς συγγένειας μεταξύ κειμένου καὶ χαρτῶν. Ἀπομένουν ὁμως οἱ παρατηρήσεις οἱ σχετικές μέ δύο ἀκρωτήρια, ἓνα τῆς Μύκονου καὶ ἓνα τῆς Πάρου.

Ἀναφορικά μέ τὴ Μύκονο ἡ *Γεωγραφία* μνημονεύει τὴ *Φορβία ἄκρα* (: *Φόρβιον ἄκρον*)¹³⁷, γιά τὴν ὁποία ὁ Müller (ad. loc.) σημειώνει πῶς «alibi non memoratur. An hod. C. Akrotiri?»¹³⁸. Τὴν ὀνομασία τὴν παραδίδουν οἱ χάρτες τριῶν μόνον ἀπὸ τοὺς ἑννέα κώδικες¹³⁹, ὡς πρὸς δὲ τὴν προέλευση ἀλλὰ καὶ τὴ θέση τοῦ γεωγραφικοῦ αὐτοῦ ὄρου ἔχει ὑποστηριχτεῖ, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ὅτι ἡ μέν λέξη «ἴσως ἐκ τοῦ Φοβίου ἢ Φορβίου, υἱοῦ τοῦ Ἰπποκλέους, τοῦ ἀρχηγέτου τῶν Μυκόνων», ἡ δὲ ἄκρα «εἶνε ἴσως ἡ σημερινὴ ἄκρα Ἀλογογιάνδρες πρὸς Δ τῆς νήσου»¹⁴⁰. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς πρόκειται γιά *harax*, ἐνῶ ἡ δοθεῖσα ἐξήγηση μπορεῖ νά εἶναι ἐπιφυλακτική, τὰ ἐπιχειρήματά της ὁμως εἶναι ἀστήρικτα¹⁴¹. Ἀντίθετα, βάσιμες εἶναι οἱ ὑπόνοιες νά τὴ θεωρήσουμε ὡς παραφθορά τῆς λέξεως *ἵππο-φορβία* (*ἵππο-φόρβιον*)¹⁴². παράλληλα εἶναι δυνατὴ, ἀπὸ σημασιολογικὴ πλὴον ἀποψη¹⁴³, ἡ (ἐπίσης ἐπιφυλακτικῶς) διατυπωθεῖσα γνώμη πῶς ἡ

136. Ὁ Ἰάκωβος Ραγκαβῆς (παραπάνω, σημ. 92) γράφει στὰ σχετικὰ μέ τὴ Σερίφου, Φολεγάνδρο καὶ Σίκινο σημεία: «χώρα κειμένη ἐπὶ θράχου μεμονωμένου ... ἐν ἀποστάσει 1 1/2 ὥρας ἀπὸ τοῦ λιμένος» (σελ. 149)· «ἔχει χώραν κειμένην ἐφ' οὗ ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Φολεγάνδρος ἀπέχουσα 1 ὥρα ἀπὸ τῆς θαλάσσης» (σελ. 246)· «ἔχει χώραν Σίκινον ἐπὶ λόφου ... καὶ ἀπέχουσιν 1 ὥραν ἀπὸ τοῦ ὀρμητηρίου...» (σελ. 247).

137. *Γεωγραφία* 3.14.24· ἡ δευτέρη γραφὴ μόνον ἀπὸ τρεῖς κώδικες, πβλ. σημ. 145.

138. Σὲ πολλὰ ἑλληνικά ἀκρωτήρια συναντᾶται ἡ ὀνομασία «Ἀκρωτήριον»· στὴ Μύκονο δέν μπόρεσα νά ἐντοπίσω ἀκρωτήρι μέ τὸ ὄνομα αὐτό.

139. Πρόκειται γιά τοὺς κώδικες Marc. gr. Z 516 (= 904), Ambros. D 527 inf. (ὅπου *Φολβία* (sic)) καὶ Lond. Burney 111.

140. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ Μύκονος, ἡτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1912, σελ. 10 καὶ σημ. 1.

141. Δέν κατέστη δυνατόν νά ἐπαληθεύσω τίς σχετικές μέ αὐτὸ παραπομπές.

142. Εἶναι γνωστὸ πῶς τὰ ὀνομαζόμενα σφάλματα ὁμοιοφωνίας εἶναι πάρα πολὺ συχνὰ στὰ χειρόγραφα, ἔτσι πού νά μπορεῖ, μέ πολλές πιθανότητες, νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἐξομοίωση στὴν προφορά μεταξύ *ἵππο-* καὶ *ὑπο-*, ἐνῶ ἡ ἐσφαλμένη ἢ ἡ μὴ ἀνάπτυξη συντομογραφιῶν — καὶ σέ μεγάλο βαθμὸ τῶν προθέσεων — ἐπέφερε πολὺ συχνὰ σφάλματα στὰ κείμενα.

143. Σύμφωνα μέ LSJ⁹ ἡ λέξη μαρτυρεῖται μόνο στό χωρίο Πλάτωνος, *Πολιτικός* 299 d καὶ μέ τὴ σημασία «ἐκτροφὴ ἀλόγων» (ἐκδ. Burnet, Oxford, ἀν. 1973), πβλ. Chantraine, *Dict. Étym.*, s.v. *φέρβω*· τὴ λέξη βλ. καὶ στὸν Πολυδεύκη, *Ὀνομαστικόν* 7.185 καὶ 210 (ἐκδ. Bethe, Teubner 1931). Ὡς πρὸς τὴ λέξη *ἵπποφόρβιον* μέ δύο σημασίες (ἀγέλη καὶ

Ἰπποφορβία ἄκρα εἶναι τὸ σημερινὸ δυτικὸ - νοτιοδυτικὸ ἀκρωτήριον τοῦ νησιοῦ Ἀλογόμανδρα (ἢ Ἀλογο)¹⁴⁴.

Σχετικὰ μέ τὴ νήσον Πάρο τὸ κείμενον τοῦ Πτολεμαίου μνημονεύει τὸ Σούνιον αὐτῆς ἄκρον¹⁴⁵. ὁ Müller ad locum παρατηρεῖ — ὀρθῶς — πὺς δέν διασφύζεται «ἄλλοθεν», ἴσως δέ εἶναι τὸ σημερινό, στὰ βόρεια τοῦ νησιοῦ, ἀκρωτήριο Κόρακας. Τὸν γεωγραφικὸ αὐτόν ὄρον τὸν σημειώνει στὸν χάρτη του ἕνας μόνον κώδικας, ὁ Marc. gr. Z 516 (= 904)¹⁴⁶, στοὺς ἔντυπους δέ χάρτες τῶν ἐκδόσεων τῆς Κολωνίας (1578) καὶ τῶν πόλεων Φραγκφούρτης - Ἀμστερνταμ (1605) ἐπισημάνθηκε ἡ γραφὴ Samum prom(ontorium)¹⁴⁷. ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ θέματος προέκυψαν τὰ ἐπόμενα ἀξιοπρόσεκτα σημεία. Στὸ οἰκεῖο μέρος τῆς ἐργασίας τονίστηκε ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς χαρτογράφησης τῶν παραπάνω ἐντυπων ἐκδόσεων, ἥτοι ἡ προσήλωση στὸ πτολεμαϊκὸ κείμενον καὶ ἡ ἀξιοπιστία τους· τὴν πρώτη ἀρχὴ δείχνει νὰ τὴν καταστρατηγεῖ ἡ προκείμενη γραφὴ samum, μολονότι ἡ ἀκριβῶς ὁμοία ὀνομασία (Sunium), τοῦ γνωστοῦ μας δηλαδὴ ἀκρωτηρίου τῆς Ἀττικῆς (Σούνιον), παρατίθεται χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀλλοίωση. Πιὸ ἀπλά, ἡ γραφὴ samum / σάμον τῶν ἐντυπων χαρτῶν ἀποτελεῖ παρανάγνωση, ἢ εἶναι ἡ αὐθεντικὴ; Παρ' ὅλο πὺ εἶναι δυνατὴ ἡ σύγχυση ἐξ αἰτίας τῆς στενῆς ὁμοιότητος μεταξύ τῶν γραμμάτων στίς γραφές sunium/samum¹⁴⁸, ἀλλὰ καὶ στίς γραφές σούνιον / σάμον¹⁴⁹, ὥστόσο, κρίνοντας μέ βάση τὴν ἀξιοπιστία τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν, τάσσομαι ὑπὲρ τῆς αὐθεντικότητος τῆς γραφῆς Σάμον ἄκρον, πρὸς ἐπίρρωσιν τοῦ γνωστοῦ ἀξιώματος τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου recentiores non deteriores. Στὴν ὑποστήριξιν αὐτῇ συνηγορεῖ, κατὰ κύριον λόγον, ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνος, ὅτι σάμους ἐκάλουν τὰ ὕψη¹⁵⁰, τὸν παλιὸ δηλαδὴ καιρὸ ἡ λέξις ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ δῆλωση ὑψηλῶν τόπων. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ ὅλα αὐτὰ

ἐκτροφεῖο ἀλόγων) καὶ μόνον ἀπὸ τρεῖς συγγραφεῖς (Ἡρόδ., Ξεν. καὶ Ἀριστ.) κατὰ τὸ LSJ⁹.

144. «Πρόκειται γιὰ συνηθισμένη ὀνομασία περιοχῶν ὅπου διενεργεῖτο ἡ διενεργεῖται ἐκτροφή καὶ ἐμπόριο ἵππων· τὸ κυριώτερον τῶν τοπωνυμίων αὐτῶν εἶναι ἡ Ἀλογόμαντρα τῆς Ἀνδρου, κοντὰ στὸ Γαῦριο, ἀπὸ τὴν ἐγκυκλοπαιδεῖα «Πάπυρος - Larousse», στὴ λέξι.

145. Γεωγραφία 3.14.24· στὸ ὑπόμνημα καὶ ἡ γραφὴ τριῶν κωδικῶν Σούβιον.

146. Παραπάνω, σελ. 132.

147. Παραπάνω, σελ. 138.

148. Εἶναι συνηθῆς ἡ σύγχυση μεταξύ τῶν γραμμάτων α - υ (μικρογράμματος) καὶ Μ - Ν (κεφαλαιογράμματος).

149. Στὴ μικρογράμματα γραφὴ συγχέονται τὰ γράμματα καὶ οἱ συνδυασμοὶ μ - ν, μ - νι, καὶ, μέ μικρότερη πιθανότητα, α - ου.

150. Στράβων 8.3.19 «πρότερον δέ καὶ πόλις Σάμος προσαγορευομένη διὰ τὸ ὕψος ἴσως, ἐπεὶ δὲ σάμους ἐκάλουν τὰ ὕψη»· 10.2.17 «πιθανώτεροι δ' εἰσὶν οἱ ἀπὸ τοῦ σάμους καλεῖσθαι τὰ ὕψη φήσαντες εὐρῆσθαι τοῦτο τοῦνομα τὴν νήσον». Στὸν Εὐστάθιο 917₁₃ «... σάμοι γάρ, φησι, τὰ ὕψη ὡς καὶ ἐν τοῖς τοῦ Περιγητοῦ δηλοῦται».

μπορεί νά ταυτιστεί μέ τό σημερινό, ψηλό καί απόκρημνο, άκρωτήριο *Άντικέφαλος* (ύψους περ. 140 μ.), στά ανατολικά τοῦ νησιοῦ καί ἀπέναντι τῆς Νάξου, πού κλείνει ἀπό βορρᾶ τόν ὄρμο *Κέφαλο*¹⁵¹. Ἐνδεικτικά εἶναι, τέλος, δύο ἀκόμη σημεία καί ὡς πρὸς τίς δύο ταυτίσεις πού ὑποστηρίξαμε. Τό κείμενο τοῦ γεωγράφου, ἐκτός ἀπὸ τὴν Εὐβοία καί τὴν Κρήτη, σέ κανένα ἄλλο (ἐλληνικό) νησί δέν μνημονεύει ὀνομασίες ἀκρωτηρίων· πρόκειται δηλαδή γιὰ μιά ἐξαίρεση πού τονίζεται περισσότερο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ γεωγραφικὴ θέση καί τῶν δύο ἀκρωτηρίων, γιατί καί ἡ *Άλογόμανδρα* τῆς Μυκόνου καί ὁ *Άντικέφαλος* τῆς Πάρου εἶναι τὰ ἄκρα τὰ πλησιέστερα πρὸς τὰ (ἀντίστοιχα) γειτονικά νησιά Δῆλο καί Νάξο.

Στό ἔσχατο αὐτό μέρος τῆς ἐργασίας στό ὁποῖο εἴθισται ἄλλωστε νά καταχωρίζονται τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης, ἡ πρώτη σκέψη πού διαμορφώνεται εἶναι πῶς πράγματι εἶναι πολὺπλοκη ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου. Συγκεχυμένες ὁμῶς εἶναι γενικότερα οἱ γεωγραφικὲς εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων· στό σημεῖο κυρίως τό σχετικό μέ τίς Βόρειες Σποράδες καταβλήθηκε προσπάθεια νά φανεῖ ὅσο γίνεται καλύτερα ἡ κατάσταση αὐτῇ. Ἀναρωτιέμαι, πάντως, ἂν θά μπορούσαν νά εἶναι διαφορετικά τὰ πράγματα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Στράβων ὁμολογεῖ πῶς ἡ ἀκοή πρὸς *ἐπιστήμην ὀφθαλμοῦ πολὺ κρείττων ἐστὶ*¹⁵².

Ἐν σχέσει μέ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Πτολεμαίου ἔχει ἀπὸ παλαιότερα διαπιστωθεῖ ἡ σχέση κειμένου καί χαρτῶν· στὴν παρούσα μελέτη ἡ συγγένεια αὐτὴ σχεδὸν ἀποδεικνύεται μέ τὴ βοήθεια τοῦ γνωστοῦ μας «θέματος Σίφνου», τό ὁποῖο μέ τό νά εἶναι ἓνα «προχωρητικό» σφάλμα καθίσταται ἀψευδῆς μάρτυρας αὐτῆς τῆς σχέσεως. Τό δεδομένο αὐτό ἀποκτᾶ ταυτόχρονα μιά νέα διάσταση πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ σχέση μεταξύ χαρτῶν Α΄ καί χαρτῶν Β΄ ομάδας κωδικῶν. Ὅπως φάνηκε, τό «θέμα Σίφνος» παρουσιάζεται σέ ὅλους τοὺς κώδικες ἀδιακρίτως ομάδας καί μέ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸν κώδικα Marc. gr. Z 516 (= 904)· ἂν ἡ βελτίωση τοῦ κώδικα αὐτοῦ ἀποδοθεῖ, πρᾶγμα πολὺ πιθανόν, στὸν λόγιο γραφέα του, καί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀρχικά ὑπῆρχε «θέμα Σίφνος». Τό ὅτι ἡ χαρτογράφηση ἀντανακλᾷ τίς «ἄνωμαλίες» τοῦ κειμένου καί συνεπῶς ὁμολογεῖ τὴ σχέση της μέ αὐτό προκύπτει καί ἀπὸ τό θέμα *Πεπάρηθος* - *Σκόπελος*, θέμα ἐπίσης κοινὸ σέ ὅλους τοὺς κώδικες. Μέ βάση, λοιπόν, τὰ παραπάνω μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς κοινοῦ προτύπου

151. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καί ἡ παρατήρηση τοῦ Ἱ. Ραγκαβῆ (παραπάνω, σημ. 92), σελ. 178 «τρία χωρία λέγονται τοῦ Κεφάλου ἀπὸ τίνος ὕψηλοῦ καί τραχείος ἀκρωτηρίου Κεφάλου...».

152. Στράβων 2.5.11.

γιά τούς χάρτες καί τῶν δύο ομάδων κωδίκων. Ἡ ἄποψη πού ἐκφράστηκε ἀπό τόν Tudeer¹⁵³ ὅτι ἡ ομάδα Β΄ ὡς μεταγενέστερη στηρίχτηκε στήν ομάδα Α΄ ἐμπίπτει σέ ἄλλη στεμματική σχέση μέ τήν ὁποία ὅμως δέν θά συμφωνήσω, στηριζόμενη σέ μιά γενικότερη ἀρχή, σ' αὐτή πού πρεσβεύει πῶς σέ κάθε νέα ἀντιγραφὴ χειρογράφου εἶναι πολὺ πιθανή ἡ παρείσφρηση νέων σφαλμάτων· ἀπὸ τῆ σκοπιά αὐτῇ δέν προέκυψε, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ «θέμα Σίφνος», καμμιά τέτοια διαπίστωση.

Σε ὅ,τι ἀφορᾷ καί πάλι τὸ θέμα τῶν ἀρχαίων γεωγραφικῶν ἀναφορῶν πὶό χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἀρχαίας Ἀλοννήσου· οἱ πολλὲς καί ποικίλες ταυτίσεις πού κατὰ καιροὺς υἱοθετήθηκαν ἀπηχοῦν θαυμάσια τὴν κατάστασι αὐτῇ. Ἐξ ἄλλου, ἡ ταύτισή της μέ τὸ *Πελαγονήσι* πού προτάθηκε ἐδῶ καί μέ γλωσσικά σύν τοῖς ἄλλοις κριτήρια, ἀλλὰ καί ἡ σχετικὴ μέ τὴν ἀρχαία Ἰκο παρατήρησή μας, χωρὶς νά λησμονηθεῖ καί ἡ *Ἰπποφορβία ἄκρα* - *Ἀλογόμανδρα*, ὅλα αὐτὰ τί ἄλλο ἀποτελοῦν ἀπὸ ἓνα νέο κρίκο στήν ἀλυσίδα πού λέγεται μία καί ἀδιαίρετη ἑλληνικὴ γλῶσσα; Ὅσο γιὰ τὴν ταύτισι τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Πάρου τὴν ὑποδεικνύει προφανῶς ἡ φύσι τοῦ ἐδάφους, ἐνῶ, ὅπως ξέρουμε, τὰ φυόμενα φυτὰ δίνουν τὸ ὄνομά τους σέ ἓνα τόπο, ὅπως στήν περίπτωσι τῆς ὀνομασίας *Θαλασσία*. Τὸ τελευταῖο καί ὄχι λιγότερο σπουδαῖο σημεῖο τῆς μελέτης ἀναφέρεται στὴ γραφὴ *samum* τῶν ἐντυπων χαρτῶν τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου. Ἄν ἡ ἐπιχειρηματολογία μας εἶναι ὀρθή, ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου θρίσκειται μπροστά σέ ἓνα πρόβλημα· ποία εἶναι ἡ προέλευσι τῆς γραφῆς *samum* / *σάμον*; Ἀντιπροσωπεύει ἓνα κλάδο τῆς παράδοσις ἄγνωστο σέ μᾶς, ἢ πρόκειται γιὰ διόρθωσι πού τὴν ἐπινόησε κάποιος λόγιος;

RÉSUMÉ

P. Pagonari-Antoniou, *Les cartes des îles de l'Archipel d'après les mss de la Géographie de Ptolémée*

La riche tradition manuscrite de la *Géographie* de Ptolémée compte presque une cinquantaine de mss, une partie desquels contient également de cartes géographiques. Ces mss ont été classés par les spécialistes dans deux groupes, le groupe A et le groupe B. Les mss qu'on étudie sont par groupe les suivants: Vat. gr. 82, Athos Vatopédi 655, Marc. gr. Z 516 (= 904), Marc. gr. Z 388 (= 333) et Paris. gr. 1401 (groupe A); Laurent. plut. 28.49, Ambros. D 527 inf., Constant. Seragliensis 27 et Lond. Burney 111

153. Παραπάνω, σελ. 127.

(groupe B). Quant à la matière ce sont les cartes des îles occidentales de la Mer Égée, et plus exactement des îles situées près de la Thrace et de la Thessalie, et les Cyclades.

Après un bref exposé de la bibliographie l'étude des mss met l'accent sur les points particuliers, et ensuite est présentée la très récente publication (Athènes 1990), qui concerne les cartes de la *Géographie* qui avaient été imprimées dans les années 1477-1730. La partie suivante est consacrée à l'étude des questions déjà posées et aux résultats du travail, qui peut, nous l'espérons, contribuer à la fois à l'étude du texte de Ptolémée et à la connaissance de cette région insulaire de la Grèce.

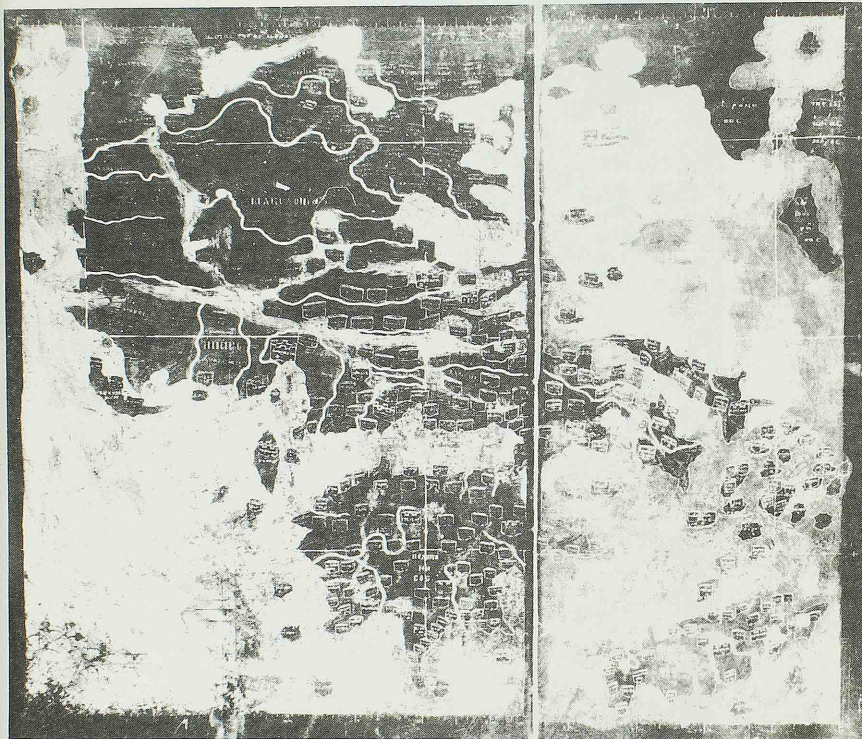
Depuis l'antiquité l'île de Θάσος a eu plusieurs dénominations (Ἀερία, Αἰθρία, Ἡδωνίς, etc.). La lecture des mss θαλασσία nous révèle très probablement un nouveau nom de l'île; le témoignage de Dioscoride, selon lequel la plante ἀνδρόσακες s'appelait aussi θαλασσία est très indicatif. Malgré l'identification différente de la plante par les spécialistes, on connaît un très grand nombre de noms de lieu d'origine végétale.

En ce qui concerne les îles de la Thessalie on remarque que l'anomalie du texte se reflète dans les cartes; il s'agit plus exactement de la glose Σκόπελος (Πεπάρηθος), à cause de laquelle apparaissent sur les cartes quatre îles au lieu des trois (Σκίαθος, Πεπάρηθος, Σκυρος). Les notes successives se rapportent à l'île actuellement appelée Ἀλόνησος, dont l'ancien nom est Ἴκος ou Ἰκός et son sens s'est conservé, à notre avis, dans le nom médiéval de l'île Διάδρομοι (à présent Λιαδρόμια, Χιλιοδρόμια), ainsi que dans son appellation latine *Dromos*. Pour l'ancienne île Ἀλόνησος il y a eu diverses identifications (Ἅγιος Εὐστράτιος, Σκάντζουρα, Περιστέρα, Ψαθούρα) par manque de documentation précise; à l'aide de différents critères on admet l'île Πελαγο-νήσι (ou Κυρά-Παναγιά).

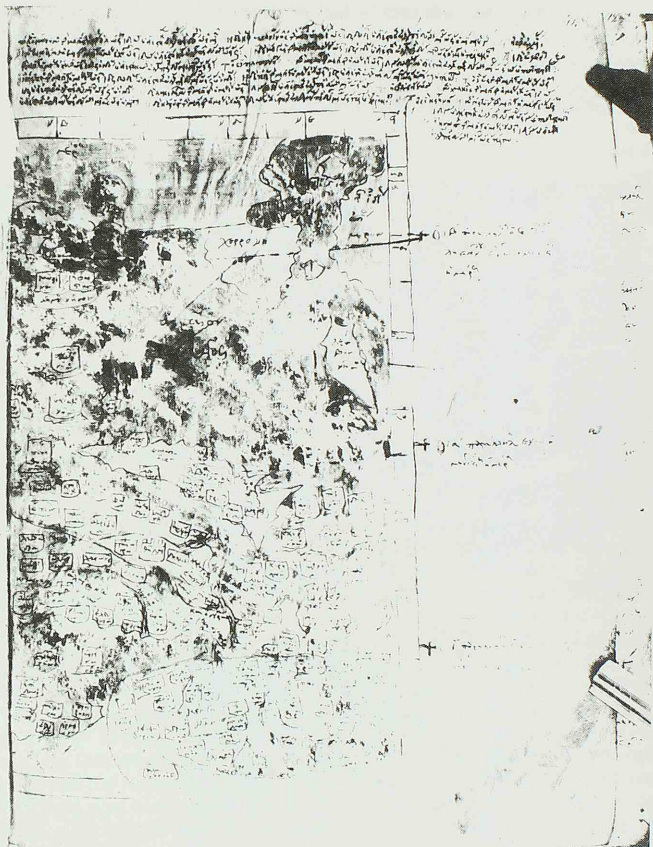
Dans la partie consacrée aux Cyclades on aborde la «question Σίφνος», semblable à la précédente, mais beaucoup plus éloquente, puisque dans les cartes de l'ensemble des mss ne figurent pas les îles Σέριφος, Σίκινος et Φολέγανδρος. Cependant, ces trois noms sont signalés dans les cartes, mais pour désigner trois villes de l'île Σίφνος, à laquelle le cartographe accorde des dimensions excessivement grandes. Ce phénomène peut être interprété par l'écart que présente à cet endroit la description géographique habituelle. Les exemples ci-dessus sont très caractéristiques du rapport qui existe entre le texte et les cartes, et témoignent parfaitement, selon nous, la recherche déjà accomplie. De même, ils prouvent la parenté des cartes des deux groupes de mss, c'est-à-dire leur origine commune.

Quant aux noms de deux promontoires qui sont attestés seulement par Ptolémée, ainsi qu'à leur identification nous signalons que Φορβία ἄκρα de l'île Μύκονος est peut être une erreur de transcription de Ἱπποφορβία, dont le sens se trouve dans le nom actuel du promontoire du sud-ouest

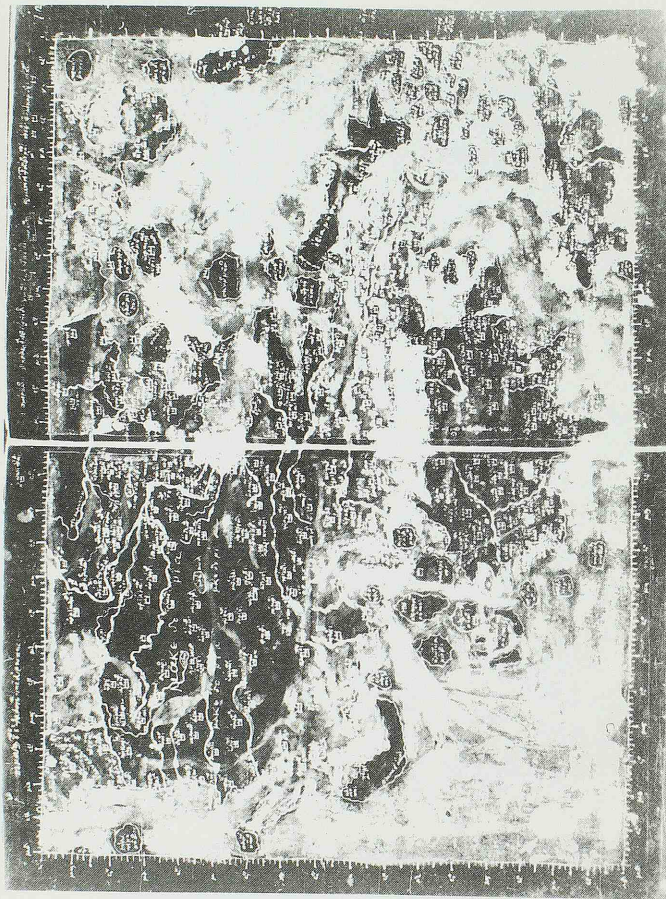
Ἀλογόμανδρα. Par ailleurs, la lecture *samum* / σάμον, transmise par certaines cartes imprimées, semble être authentique par rapport à la lecture des mss σούνιον (ἄκρον), et elle est confirmée par la mention de Strabon (σάμους ἐκάλουν τὰ ὕψη); il s'agit probablement du promontoire haut et abrupt nommé à présent Ἀντικέφαλος, à l'est de l'île de Πάρος.

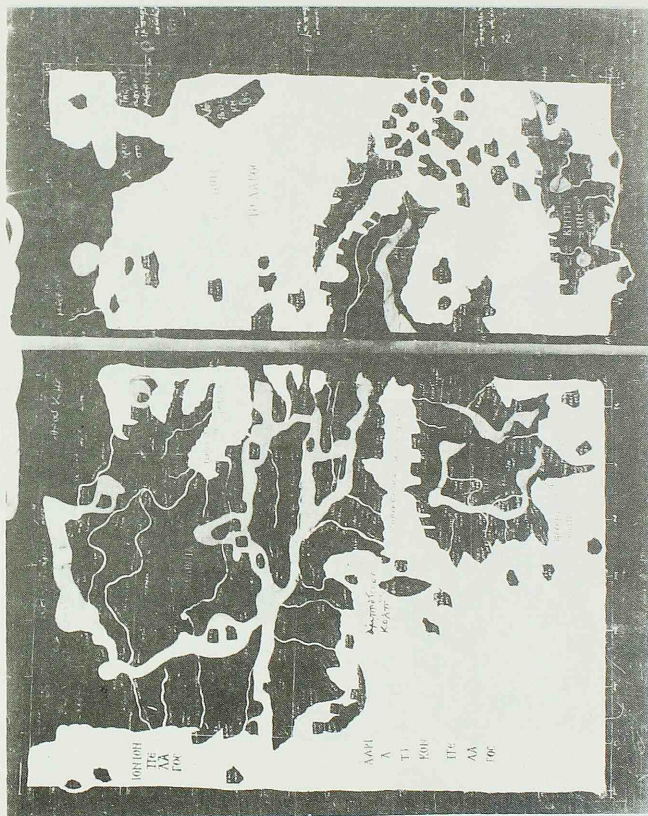
Vaticanus Urb. gr. 82

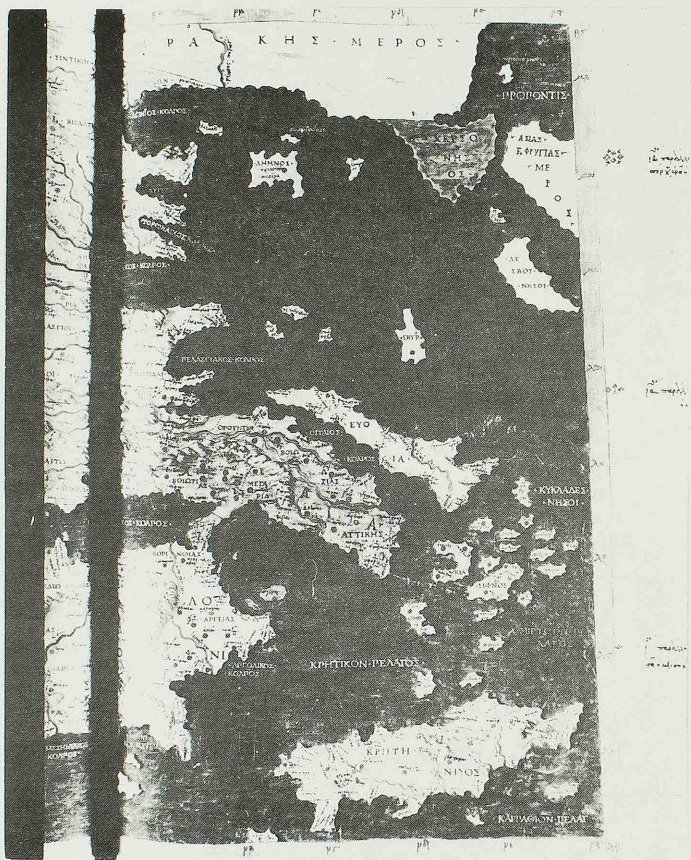
Βατοπεδίου 655

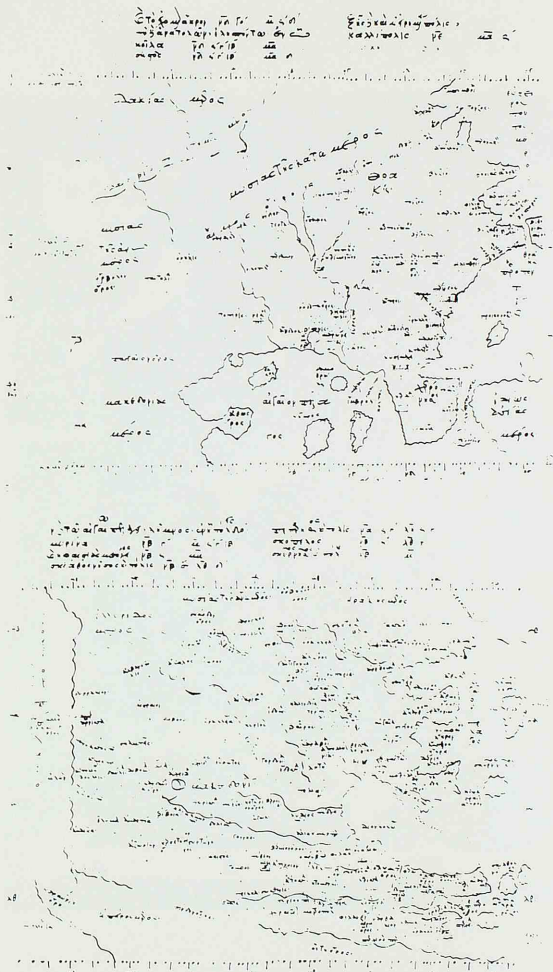
Marc. gr. Z 516 (= 904)

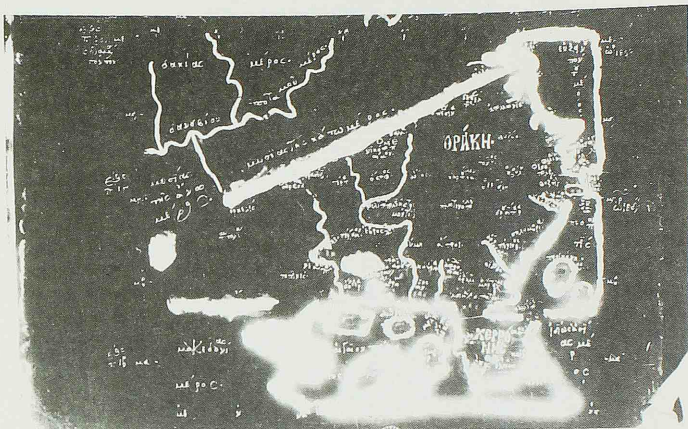
Marc. gr. Z 388 (= 333)

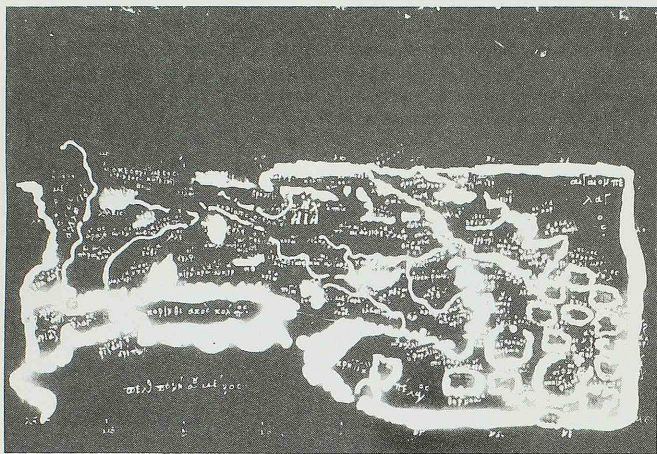
Parisinus gr. 1401

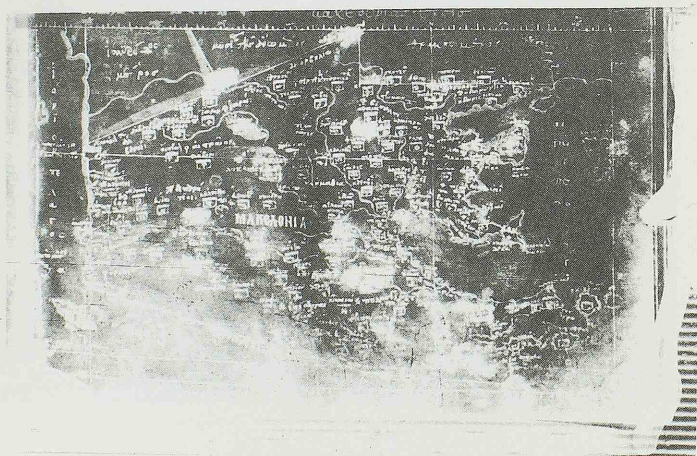
Ambrosianus D 527 inf. 1ος και 2ος χάρτης

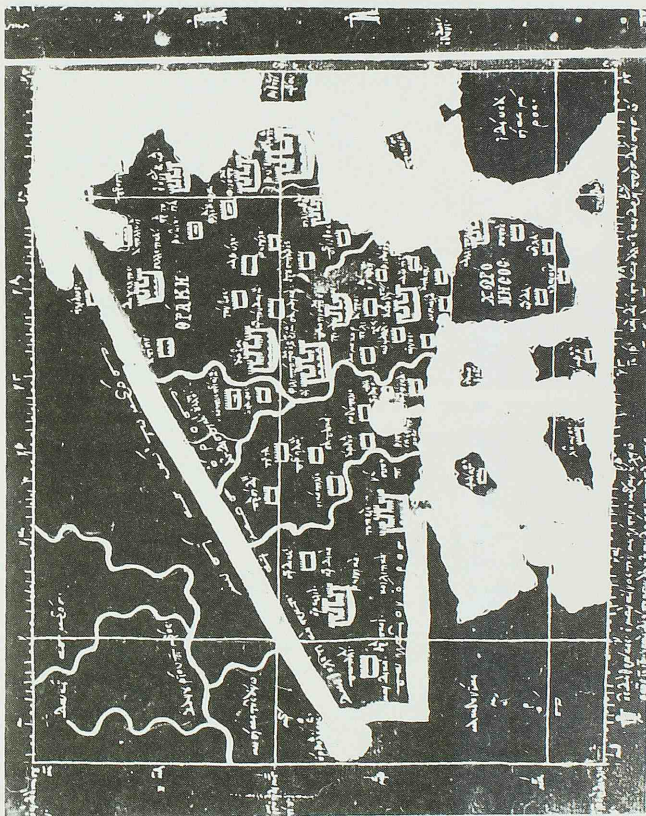
Lond. Burney 111 1ος και 2ος χάρτης

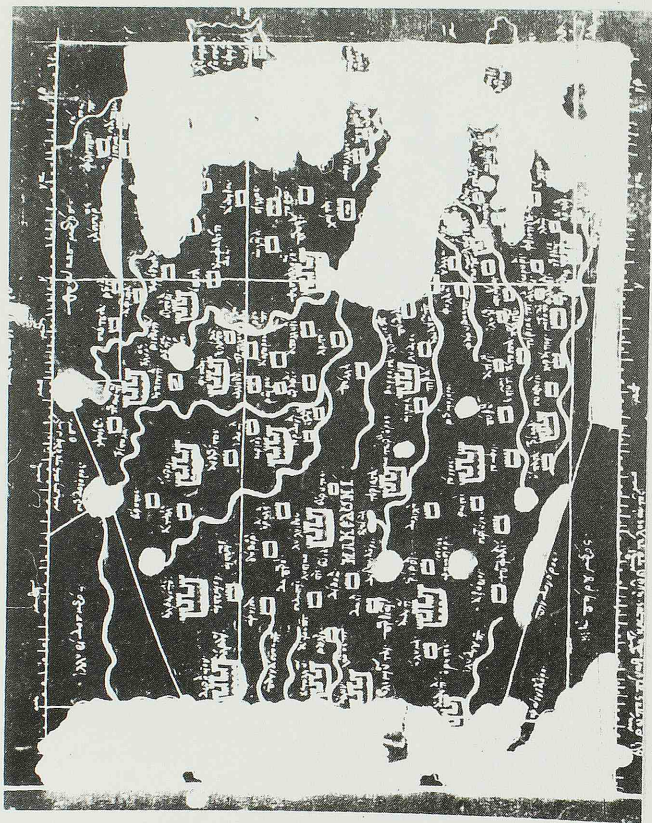
Lond. Burney 111 3ος χάρτης

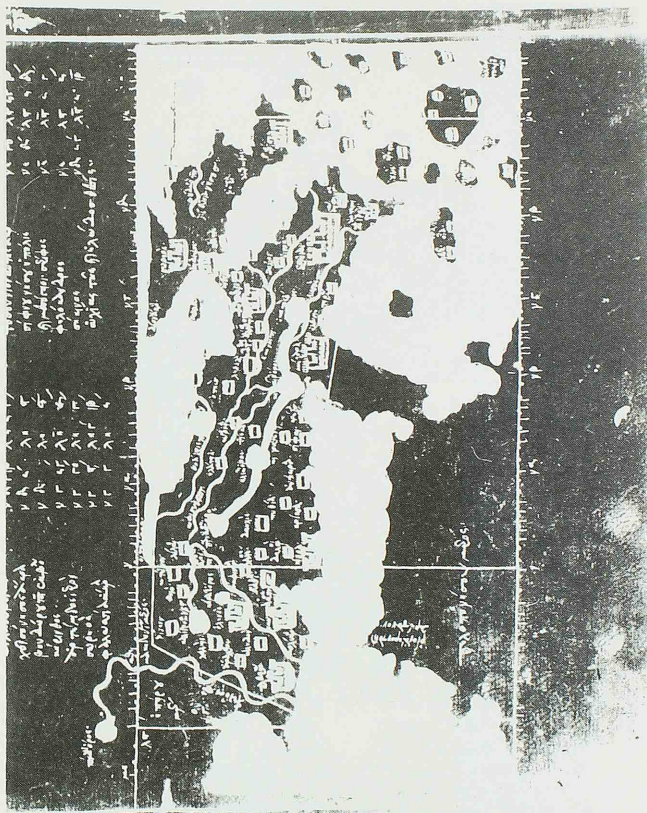
Laurentianus plut. 28.49 2ος χάρτης

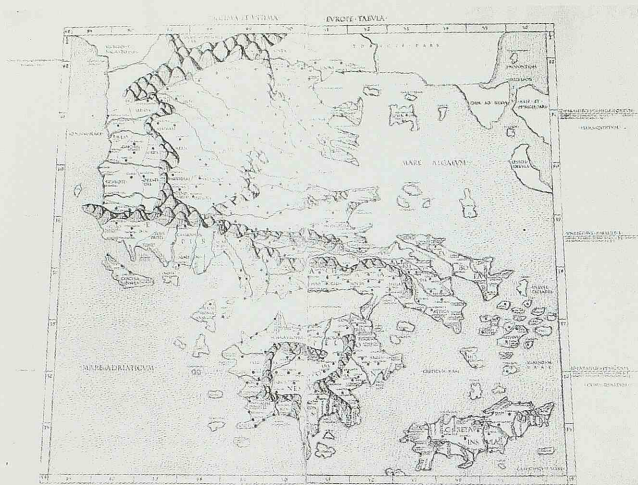
Constantinopolitanus Ser. 27 1ος χάρτης

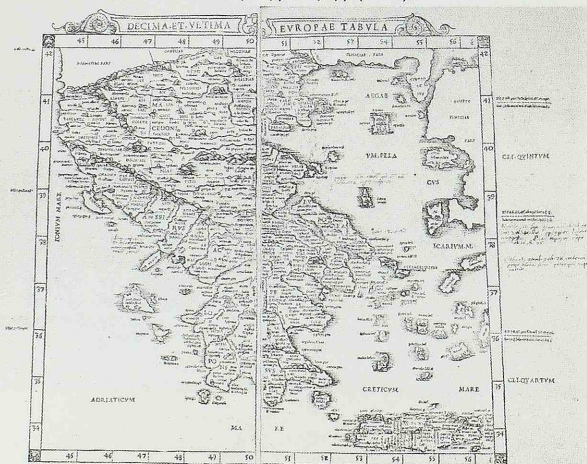
Constantinopolitanus Ser. 27 2ος χάρτης

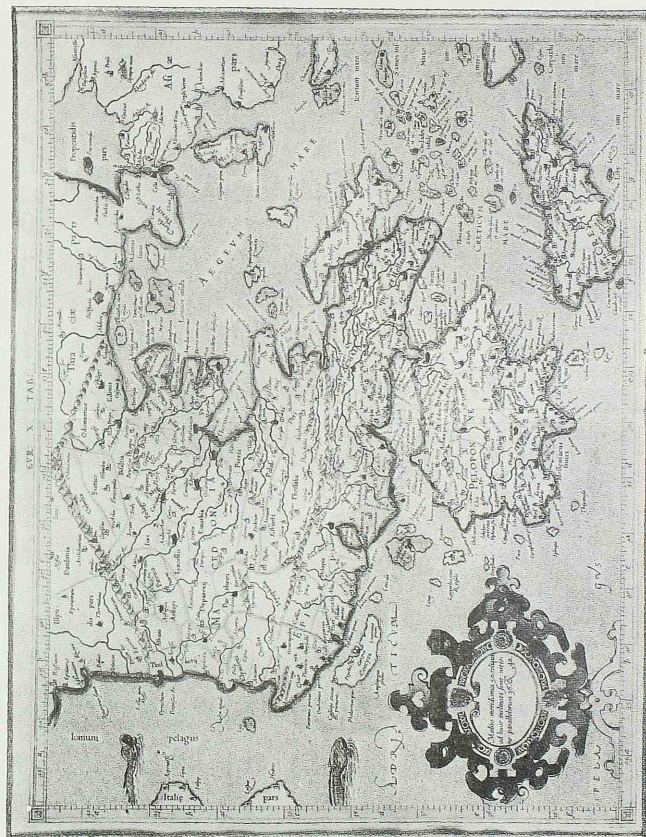
Constantinopolitanus Ser. 27 305 χάρτης

Φωτ. 1. Έκδοση της Ρώμης (1478).

Φωτ. 2. Έκδοση της Βενετίας (1511).

Φωτ. 3. Έκδοση Φραγκφούρτης - Άμστερνταμ (1605).